

N Á R O D O P I S N Ý
V Ě S T N Í K
Č E S K O S L O V E N S K Ý

V-VI - 1

BRNO 1970-1971

NÜLK Strážnice

4 259600 15251

NÁRODOPISNÁ SPOLEČNOST ČESKOSLOVENSKÁ PŘI ČSAV V PRAZE
ÚSTAV LIDOVÉHO UMĚNÍ VE STRÁŽNICI

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK ČESKOSLOVENSKÝ

ÚSTAV LIDOVÉHO UMĚNÍ
STRÁZNICE

V-VI (XXXVIII-XXXIX) - I

BRNO 1970—1971

Hlavní redaktor:

Václav Frolec

Redakční rada:

Josef Jančář, Richard Jeřábek, Helena Johnová, Jaroslav Kramařík, Štefan Mruškovič,
Ján Podolák, Adam Pranda, Oldřich Sirovátka, Josef Tomeš, Josef Vařeka

Redakční kruh:

Božena Filová, Dušan Holý, Jaromír Jech, Soňa Kovačevičová, Ján Mjartan,
Vladimír Scheufler, Svetozár Švehlák, Vítězslav Volavý

Toto číslo vyšlo za finanční podpory Okresního národního výboru v Hodoníně.

Adresa redakce:

Brno, A. Nováka 1

SOCIÉTÉ ETHNOGRAPHIQUE TCHÉCOSLOVAQUE À PRAGUE
L'INSTITUT DE L'ART POPULAIRE À STRÁŽNICE

BULLETIN D'ETHNOGRAPHIE
TCHÉCOSLOVAQUE

V-VI (XXXVIII-XXXIX) - I

BRNO 1970-1971

Rédacteur en chef:

Václav Frolec

À l'adresse de la rédaction:

Brno, A. Nováka 1, Tchécoslovaquie

Doc. dr. Vilém Pražák v ÚEF ČSAV 4. III. 1969. Foto St. Šulc, archív ÚEF ČSAV.

Vilém Pražák a československý národopis

(Zamyšlení nad vědeckým dílem doc. dr. V. Pražáka u příležitosti jeho osmdesátých narozenin)

JOSEF VAŘEKA

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Osmdesáté narozeniny doc. dr. Viléma Pražáka, kterých se jubilant dožil v plné svěžesti 3. března 1969, jsou vhodnou příležitostí k hlubšímu rozboru jeho vědecké činnosti. Tato studie nemá proto jen obvyklý slavnostní ráz, ale snaží se o analýzu jeho díla, které reprezentuje přes 70 původních vědeckých prací a desítky recenzí i zpráv; rozsahem i hodnotou patří tedy k nejvýznamnějším a nejobsáhlejším v moderní československé národopisné literatuře. Na rozdíl od vzpomínkových statí, publikovaných v předních československých národopisných časopisech u příležitosti Pražákových sedmdesátých narozenin, si tentokrát také podrobněji všimneme jeho dosud z různých důvodů neuveřejněných prací a pochopitelně zhodnotíme i jubilantovy publikace za uplynulé desetiletí. Proniknutí do rozsáhlé a mnohostranné činnosti V. Pražáka mně umožnil nejen „Přehled významnějších odborně vědeckých prací doc. dr. Viléma Pražáka od r. 1910–1967“ (Praha 1968), vypracovaný z podnětu ÚEF ČSAV samotným jubilantem, ale i naše téměř dvacetileté přátelství v dobách smutných i radostných a nejužší spolupráce hlavně při záchranných výzkumech v Národopisné společnosti československé a od roku 1963 v ÚEF ČSAV.

Cesta Viléma Pražáka k vysokoškolskému diplomu a později k univerzitní katedře nebyla lehká. Narodil se v Chroustovicích roku 1889 v chudé rodině jako nejmladší šesté dítě, kterému už čtyři roky po narození zemřel otec. Ovdovělá matka se i v těžkých existenčních podmínkách postarala o své děti, které svou houževnatostí, pílí a nadáním dosáhly v životě velkých úspěchů. Nejmladší Vilém navštěvoval gymnasium nejprve v nedalekém Vysokém Mýtě a později v Praze, kde po maturitě v roce 1909 započal se studiem českého a německého jazyka na Karlově universitě. Aprobace pro středoškolskou profesuru však mohl dosáhnout až v roce 1919, protože za první světové války v roce 1915 byl povolán k vojenské službě. Po jednorozčím působení na bratislavském gymnasiu jubilant přešel na výzvu dr. Jana Emlera do Univerzitní knihovny v Bratislavě s úkolem budovat Slovenskou národní knihovnu. Jako univerzitní knihovník a později také univerzitní do-

cent působil v Bratislavě až do osudného roku 1939, kdy na vlastní žádost odešel do Universitní knihovny v Praze.

První Pražákovy práce jsou literárněhistorické a souvisejí s jeho slavistickým a germanistickým studiem na Karlově universitě pod vedením věhlasných učitelů, jako A. Nováka, J. Polívky, J. Vlčka a jiných. Z řady drobnějších článků z tohoto Pražákova badatelského zájmu uvádíme např. jeho stať o činnosti Fr. Holiny jakožto sběratele lidových písní a o vztazích jeho dcery Anny k Janu Nerudovi („Dva rodinné portréty“, Zlatá Praha XXVIII, 1910, 307–309, 310) nebo črtu o životě a díle Thomase Manna (Čas V, 4. VIII. a 1. IX. 1910). První obsáhlou bohemistickou studií V. Pražáka je státní práce o literárním díle Hynka z Poděbrad, kterou v novém zpracování podal na Komenského universitě v Bratislavě v roce 1924 jako doktorskou disertaci, jejíž výtah vyšel pod názvem „Neuberkův sborník a Májový sen. Příspěvek k poznání české poesie v XV. století a zvláště literární činnost Hynka z Poděbrad“ (Sborník filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě II, č. 22 (5), 1924, 1–84).

S Pražákovou činností v Universitní knihovně v Bratislavě, kde začal budovat slovenské knižní oddělení, v němž se měla soustředit veškerá publikační činnost Slováků a také cizí literatura Slovenska a Slováků se dotýkající, souvisí několik důležitých prací, jako např. „Slovenské popřevratové časopisectví“ (Prúdy XII, 1928, 266–282, 329–345, 497–590, 562–574, 628–643; XIII, 1929, 85–91, 150–155; vyšlo i knižně v Bratislavě 1928), „Československý publikační ruch v Bratislavě v době obrozenecké 1770–1850“ (Bratislava V, 1931, 613–647), „Soupis československé literatury za léta 1901–1925“ (I, Praha 1931; II, 1933), ve kterém české oddělení sestavil Karel Nosovský, a „Soznam slovenskych kníh vhodných pre obecné verejné knižnice vydaných v rokoch 1931–1935“ (Bratislava 1937).

Těžiště Pražákova vědeckého díla je však v národopisu, kterému se intenzívně počal věnovat až v Bratislavě po získání doktorátu. V té době také zahájil na bratislavské universitě svá čtení první řádný profesor národopisu dr. Karel Chotek, který svými vynikajícími pedagogickými schopnostmi a bohatými zkušenostmi nadchl pro studium etnografie řadu posluchačů. V Chotkově semináři se tehdy V. Pražák setkal především s R. Bednárikem, J. Húskem, J. Mjartanem a A. Václavíkem, z nichž dva se později také stali vysokoškolskými učiteli slovanského národopisu. Pražáka vábilo ke studiu národopisu i nejbližší okolí a zázemí hlavního města Slovenska, ve kterém při seminárních exkurzích s prof. K. Chotkem a později i při samostatných výzkumech našel ještě zachovanou tradiční lidovou kulturu. V. Pražák od té doby dával národopisu všechny své síly i schopnosti a na rozdíl od většiny našich etnografů a folkloristů zasáhl svými pracemi téměř do všech oborů lidové kultury hmotné, duchovní a sociální, stejně jako do dějin, teorie a metodologie národopisu.

Pro dějiny etnografie a folkloristiky je zvláště důležitá Pražákova syntetická práce „Dobrovský a národopis“ (Bratislava III, 1929, 695–791) a stať „Jubileum

Pavla Socháňa“ (Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska, Sborník Archeologického a národopisného odboru Slovenského vlastivedného múzea za rok 1924–1931, 1931, 161–189), k níž je připojena i bibliografie jeho článků. Z řady drobnějších příspěvků o význačných osobnostech národopisu jmenujeme alespoň nekrolog „Adam Fischer, 1889–1943“ (Ročenka Slovanského ústavu v Praze XIII, 1947, 57–61), „Vzpomínáme na J. F. Svobodu“ (ČL 41, 1954, 56–58) a dva články o prof. Karlu Chotkovi („Činnost prof. dr. K. Chotka v Národopisné společnosti československé“, NVČ XXXII, 1951, 235–243, „Za univ. profesorem dr. Karlem Chotkem“, Věstník Národopisné společnosti československé při ČSAV a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri SAV, 1967, č. 3–4, 3–33), z nichž druhý je svěže a zasvěceně napsaný esej o jeho životě a významu pro československý národopis.

V době německé okupace se V. Pražák seznámil se stavem českých muzeí a jako tehdejší jednatel NSČ ovlivňoval činnost některých těchto ústavů. Veden snahou o zvýšení a zkvalitnění národopisné práce v muzeích vypracoval příručku „Metodika sběru národopisného materiálu“ (Príspevky k národopisnej muzeológii, Bratislava 1954, 65–90), v níž se dotýká i národopisného atlasu, otázek spojených s vypracováním příručky pro výzkum, propagace ap.

V. Pražák se často zabýval i teoretickými otázkami a v přednášce „Jaké úkoly si staví dnešní národopis?“ (otištěno v publikaci Regionalismus ve vědě a v národní osvětě, Praha 1940, 21–35; vyšlo i samostatně v edici Otázky moderního národopisu 1, Praha 1940) stanovil v přehledu dějinného vývoje národopisu jeho metody a cíle. Metodicky je velmi přínosný také jeho referát z vědecké porady Národopisného ústavu SAV v r. 1956 „Slovenská lidová architektura“, otištěný také ve Slovenském národopisu (V, 1957, 512–528). Badatel se v tomto příspěvku dotýká obecné problematiky slovenských lidových staveb a stanovuje faktory je vytvářející i metody, jakých by mělo být při výzkumech lidového stavitelství použito. K článku je připojeno třídění slovenských staveb do územních regionů podle geografických zřetelů. V širším pojetí se V. Pražák znovu vrátil k problematice etnografických oblastí ve stati „K otázce formování a stanovení etnografických oblastí a jejich rozhraničení na území českých sídel“ (Zprávy Oblastního muzea jihovýchodní Moravy v Gottwaldově, 1966, č. 4/5, 156–168), v níž vysledoval faktory, které způsobily regionální rozruznění lidové kultury, připomněl dosavadní pokusy o regionální třídění (zvláště prof. K. Chotka z roku 1914), poukázal na potíže, které měl prof. L. Niederle s vytyčením hranice Moravského Slovenska roku 1917 a konečně uvedl některé obory, jako tradiční zemědělství, lidové stavitelství a stravu, u nichž územní rozšíření určitých typů může nejvíce přispívat k rozhraničení oblastí.

V. Pražák ve funkci vedoucího národopisného semináře na Komenského universitě v Bratislavě a později jako jednatel NSČ (1941–1962) byl postaven před časově náročný úkol organizovat různé národopisné práce. I z této povinnosti vznikla řada námětů, jako jeho příspěvek „Slovenský zvykoslovný archiv“ (Pri-

spevky k pravěku, dějinám a národopisu Slovenska, Sborník . . . 1931, 153–160), v němž informuje o jeho organizaci a budování na bratislavské universitě, „Koncentrace národopisné práce slovenské“ (Průdy X, 1926, 228–235), kde přehlídí dosavadní stav národopisných organizací na Slovensku a doporučuje zřízení instituce obdobné pražské NSČ, nebo „Organizace soustavné práce o lidových výšivkách slovenských“ (NVČ XVIII, 1925, Úkoly a cíle národopisu československého“, Praha 1925, 54–62). Nejdůležitější článek o nové organizaci slovenské národopisné práce zvláště při zřízení národopisného ústavu publikoval V. Pražák pod názvem „Úkoly a organizace slovenského národopisu v přítomné době“ (Národopisný sborník VIII, 1947, 1–21). Jubilant se také neocenitelně zasloužil o organizování i provádění záchranných národopisných výzkumů v oblastech, ve kterých se narušovaly nebo zcela likvidovaly vesnice pro stavbu velkých přehrad, důlní činnost nebo z jiných příčin. Význam a cena těchto výzkumů bude plně zhodnocena ještě s větším časovým odstupem. V. Pražák nás o této záslužné činnosti podrobně informuje např. ve „Zprávě o národopisném soupisu a výzkumu lidové kultury započatém roku 1952 v Národopisné společnosti československé“ (NVČ XXXIII, 1956, 107–117) nebo ve stati „Výzkum zátopových oblastí a jeho dosavadní výsledky v NSČ“ (NVČ XXXIII, 1956, 372–376). „Etnografický a folkloristický výzkum zátopové oblasti Orlík“ (ČL 48, 1961, 131–135) je podrobná zpráva o komplexním výzkumu na Orlíku, který byl proveden pomocí řady odborníků pod Pražákovým vedením z pověření Komise pro vodní hospodářství ČSAV v letech 1958–1960; autor v ní vyjmenovává všechny práce, které z výzkumu vyplynuly a z nichž vznikl velký sborník, představující naši nejrozsáhlejší regionální monografii; její rukopis, v němž bohužel zůstala, obsahuje 936 stran a je doložen 575 doklady (fotografie, plány, kresby ap.). Řadu dat o organizaci, cíli a výsledcích výzkumů lidového stavitelství v NSČ obsahuje zpráva „Soupisový terénní výzkum české lidové architektury“ (ČE I, 1953, 261–273) a stať obecného dosahu „Nejnáléhavější úkol dneška – celostátní průzkum naší lidové architektury“ (SN VIII, 1960, 389–399).

Z lidové výroby V. Pražák věnoval největší pozornost keramice. K tomuto tématu byl badatel přiveden za svých prázdninových pobytů v Kunštátě na Moravě, kde bylo staré výrobní středisko hrnčířské výroby, jež ve svém vývoji dospívalo ke konečné fázi. V padesátých letech za socializace výroby se tradiční kunštátská výroba měnila v novou, řízenou celostátními ekonomickými zřeteli. To byl jeden z hlavních důvodů, pro který se V. Pražák věnoval historickému studiu tamního hrnčířství, ze kterého vzniklo jeho široce založené dílo, dokončené v roce 1954. Poněvadž autor je nemohl publikovat v celku, uveřejnil je časopisecky v pěti studiích. V první nazvané „Kunštátské hrnčířství“ (NVČ XXXIII, 1956, 207–277) utřídil vývoj této výroby od 17. století do etapy 1) za platnosti cechovního zřízení, 2) za období kapitalismu, 3) za socialismu. Autor sleduje v každé této epoše dané výrobní poměry a sociální podmínky hrnčířů, jejich vztahy k ostatnímu obyvatelstvu, vývoj a počet dílen, přechod výroby z města do vesnic a také charakterizuje samy výrobky

i ráz jejich výroby po stránce technické, výtvarné, formové ap. a dotýká se i hrnčírského folklóru. „Technologie hrnčírské výroby v Kunštátě“ (ČE VIII, 1960, 371–383, IX, 1961, 16–58, 113–134, 325–357) je samostatným pokračováním výzkumů této tradiční řemeslné výroby, v němž autor podrobně sleduje technologii hrnčírské výroby od 16. století po dnešek se zvláštním zřetelem k jejímu tradičnímu a rukodělnému charakteru; badatel v této práci popisuje všechny druhy zdejších výrobků, sleduje rozdílný způsob jejich odprodeje v jednotlivých epochách, zabývá se také organizací tamějších výroben a rovněž uvádí veškerý sortiment (a jeho měnící se ceny), všímá si jednotlivých pracovních úkonů, mzdových podmínek ap. Celou problematiku hrnčírské výroby v Kunštátě doplňuje stať „Kunštátské hrnčírství“ (Časopis Národního muzea CXXXII (oddíl věd společenských), 1963, 25–41), obsahující soupis hrnčírských dílen a mistrů hrnčírů v Kunštátě na Moravě, který V. Pražák sestavil s ředitelem místního muzea D. Tichým od roku 1999, a příspěvek „Hrnčírství v semipalatinské oblasti západní Sibíře počátkem XX. století“ (ČL 45, 1958, 78–81), v němž jsou charakterizovány zaostalé výrobní poměry této oblasti s poukazem na to, jak čeští zajatci, hrnčírští mistři z Kunštátu na Moravě tam za první světové války zaváděli s velkým úspěchem tuto výrobu na pokročilé úrovni, jakou znali z domova.

Od roku 1936 se V. Pražák intenzivně zabýval studiem lidového stavitelství. Již první jeho práce „Die sozialen Zustände als Grund für die Formenänderungen im Bereiche der materiellen Kultur“ (Folk-liv, 1938, 336–349), přednesená nejprve na II. mezinárodním kongresu pro antropologii a etnografii v Kodani roku 1938, vzbudila zájem evropských národopisců studiem sociálního faktoru jako jevu ovlivňujícího změny ve slovenském obydlí. Výsledkem dalšího studia slovenského stavitelství je „Problém vzniku jednoposchodového domu v Čičmanoch“ (Národopisný sborník 2, 1941, 23–71), jehož některé stavební formy vysvětlil způsobem velkorodinného života; konfrontací čičmanského domu se sousedním patrovým domem německým autor došel k poznatku, že v Čičmanech jde o samostatný vznik domu a nejvýše při způsobu jeho výstavby ve vysloveně patrový dům se mohly uplatnit i cizí vlivy. Pražákovy „Príspevky k štúdiu slovenského ľudového domu a kroja“ (Národopisný sborník IV, 1943, 1–18 + 4 tab.) obsahují hlavně podrobný popis lidového obydlí na Horehroní (Polomka, Heľpa, Závadka) z materiálu získaného vlastním terénním výzkumem v roce 1937. Široce založená práce „Valašský dům pod Makytou“ (Národopisný sborník VIII, 1947, 189–200, IX, 1950, 68–161 + 12 stran obrazových příloh) je vzorná a metodicky příkladná regionální monografie o lidovém stavitelství a bydlení v obcích Zděchov, Lužná, Pulčín, Valašská Senice (Morava) a Lazy na Slovensku. V další význačné publikaci „Vliv sociálně-hospodářského faktoru na vznik štítu v lidové architektuře“ (NVČ XXXI, 1949/50, 217–238) badatel zaujal velmi kritické stanovisko k uměnovědné škole a prokázal, že vývoj lidového stavitelství, podmíněný především ekonomicko-sociálními podmínkami, se podstatně odlišuje od vývoje slohové architektury, neboť se neřídil

dobově platnými slohovými normami, nýbrž šel vlastními cestami. Pokud se na lidových stavbách uplatňovaly prvky slohové architektury, stalo se to až tehdy, kdy lid dospěl k příznivějšímu hospodářskému stavu (v 18. století) a také až sám způsob bydlení a nové ekonomicko-sociální potřeby toho vyžadovaly. Stať „Výzkum lidových staveb v pohraniční oblasti Rychlebských hor na Opavsku“ (Slezský sborník 50, 1952, 66–102 + 12 foto) shrnuje výsledky Pražákových terénních průzkumů této pohraniční oblasti, uskutečněných z podnětu Slezského ústavu po roce 1945. Zcela nové poznatky k domové typologii V. Pražák přinesl v syntetické studii „K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu“ (ČE VI, 1958, 219–236, 331–360), v níž – poukázav na význam domového půdorysu a dosavadní více méně neuspokojivé třídění domových typů u nás – stanovil půdorysné členění domu za nejzákladnější typologický znak. Podle tohoto třídícího principu, sledovaného v historickém kontextu, ukázal, že zatímco pro slovanské osídlení v našich zemích (v úrodných oblastech s převládajícím polním hospodářstvím) byl typický tzv. dům komorový, pro období německé kolonizace (horské oblasti s převládajícím dobytčářstvím) pak tzv. dům chlévního typu. Za valašské a pasekářské kolonizace je ještě v 18. až 20. století typický dům dvojprostorový. Tato Pražáková práce, doložená četnými příklady, i když bude s rozvojem dalšího bádání v detailech dále upřesňována (např. rozšíření komorového domu místy v severozápadních Čechách zasahuje hlouběji do Sudet než autor předpokládá) nebo v interpretaci dvojprostorového domu i částečně překonána, vnesla do panujícího labyrintu domového třídění jasný a přehledný systém. Studie o domových půdorysech s poukazem na to, že i Maďaři, když se usadili v Uhrách a přešli od kočovného způsobu života do pevných sídel, převzali od Slovanů typ komorového domu, vyšla ve zkráceném přepracování i v maďarštině s německým resumé („Közep – Európa népi építkezésének nehány fejlődés – történeti kérdése“, Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et centralis ac orientalis Europae I-II, Budapest 1960, 292–304). „Příspěvky k studiu lidových staveb v bývalé německé jazykové oblasti při Kremnici“ (SN VII, 1959, 3–54) jsou obsírnou srovnávací studií vztahů tamního německého patrového domu k obydlí čičmanskému, o němž se usuzovalo, že vznikl pod německým vlivem. Na podkladě podrobného průzkumu, provedeného ještě v roce 1937, autor ukazuje na podstatné rozdíly, jimiž se čičmanský dům odlišuje od německého; hlavní rozdíl mezi slovenským domem čičmanským a německým domem kremnickým badatel zjistil především v domovém půdorysu v důsledku toho, že čičmanský dům s jedinou, všem společnou jizbou obývala velká rodina, kdežto v německém domě každá rodina měla vlastní jizbu a při ní obvykle i svou kuchyň nebo ohniště v síni. Čičmanská patrová obydlí a kremnické dvojdomy až čtyřdomy vykazovaly společně jedině to, že každá rodina měla své spací komory, umístěné u Němců vždy v patře a u Slováků prvotně jen v podstřeší. V německém domě při Kremnici (Horná Štubňa, Kunešov, Kremnica) autor také vysledoval jeho historický vývoj, podrobně určil jeho typ a poukázal na vztahy tohoto domu k městským stavbám

v Kremnici. Tato studie, v níž podrobně zachytil i německou domovou terminologii, by dnes po zániku německých jazykových ostrovů na Slovensku už nemohla být do takové hloubky vůbec zpracována. Slovenskému lidovému domu V. Pražák věnoval zanedlouho další příspěvek „K studiu lidové architektury a způsobu bydlení na Oravě“ (SN IX, 1961, 46–111), k jehož zpracování rovněž použil materiálu z výzkumu v roce 1937, kdy tamější lidové stavby byly ještě téměř intaktní. Autor v tomto článku, který je prvním odborným pojednáním z oblasti Oravy, vysledoval historický vývoj a ráz zdejšího lidového stavitelství i způsob bydlení (v domovém interiéru věnoval zvláštní pozornost topeništi a stolu) a stanovil čtyři oravské domové typy: dolnooravský (výzkum v obcích Istebné, Párnica, Veličná), horský (Oravská Lesná, Zázrivá), goralský, tj. slovensko-polský (Klin), zamagurský (Hruštín). V. Pražák vždy věnoval velkou pozornost i výtvarné stránce lidového domu, kterou – jak dokazuje studie „K problematice malby srubových domů v Čičmanech“ (Ludové stavitelstvo a bývanie na Slovensku, Bratislava 1963, 9–88) – studoval v kontextu s konstrukčními a sociálně hospodářskými složkami domu, jež vývojový ráz těchto prvků podmiňovaly. – Od poloviny šedesátých let V. Pražák publikuje význačné studie především o českém lidovém domě. Vedle regionální stati „Lidové stavby v oblasti vodního díla Orlík na středním Povltaví“ (ČL 52, 1965, 215–227 + 16 foto), která je druhou kapitolou ze zmíněné rozsáhlé monografie, je to teoreticky založená práce „K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu“ (ČL 52, 1965, 267–275; vyšlo i německy: „Zur Frage der Entstehung der Stube und des Hausflurs im tschechoslowakischen volkstümlichen Haus und ihre Beziehungen zum altslawischen und altfränkischen Haus“, NVČ I [XXXIV], 1966, 49–63), v níž autor na podkladě dosavadní odborné literatury, archeologických pramenů a poznatků získaných z lidové terminologie o územním rozšíření rozdílných názvů pro tyto obytné místnosti dospěl k úsudku, že starší vývoj západoslovanského a potom i domu českého a slovenského se vyvíjel ze starších slovanských základů a nebyl ovlivněn formami německého domu franského, jak usuzovali němečtí badatelé koncem 19. století. Autor také vysledoval hranici územního rozšíření názvu „dům“ pro síň jihočeského domu a uvedl důvody, proč ani v tomto případě nelze v takto označené síni spatřovat vliv franského domu; zároveň poukázal i ke vztahům k bavorskému domu. Ve stati „Regionální výzkum lidového obydlí“ (Věstník NSČ při ČSAV a SNS pri SAV, 1966, 7–12) se V. Pražák zamyslel nad problematikou studia vývoje regionálního obydlí, jehož specifičnost je možno stanovit teprve tehdy, srovnáme-li jej s obecným historickým vývojem lidových staveb. Mimořádný Pražákův zájem o studium lidového topeniště (viz např. „K otázce umístění a úpravy topeniště zv. „krb“ v Čechách“, Věstník Národopisné společnosti československé v Praze, 1959, č. 2, 28–29) vrcholí v pozoruhodné syntézi „Vývojové epochy a stupně topeniště v českém a slovenském lidovém obydlí“ (ČL 53, 1966, 321–348), v níž autor na základě odborné literatury a vlastních terénních výzkumů dospěl k novému určení epoch vývoje topeniště podle jejich

obecného historického vývoje. Badatel v tomto třídění stanovil jednak tzv. vývojové epochy, které proti předchozímu stavu topenišť znamenají zvrat, jednak vývojové stupně, v nichž topeniště vykazuje nové proměny, aniž by se tím však rušil celkový ráz dané epochy. V. Pražák stanovil celkem čtyři epochy, z nichž první, souvisící ještě s pravěkem, představuje existenci samotného otevřeného ohniště nebo ohniště s pecí v jizbě, druhá, příznačná pro feudální období, otočení ohniště do zadní části síně (někde změněné v černou kuchyni), třetí, vázaná na období kapitalismu, znamená nástup zděných sporáků a čtvrtá pak současná moderní topeniště, zaváděná za socialismu. V každé epoše autor stanovil jeden až tři vývojové stupně podle druhů nově zaváděných topenišť, podle jejich umístění a způsobu odvodu dýmu. Zároveň poukázal na to, že povaha topenišť v ČSSR ve svém historickém vývoji a tradičním stavu, dochovaném u nás, dělí naše území na oblast západní a východní, které se od sebe podstatně odlišují; rozdíl vysvětluje tím, že západní část našeho státu intenzivněji a dříve podléhala mezinárodním kulturním proudům, pronikajícím k nám ze západní Evropy, kdežto východní část si mnohem dále podržovala souvislost s vlivy východními a také balkánskými, jmenovitě retardační působností tzv. valašské kolonizace. V. Pražák touto cennou prací, v níž také znovu zhodnotil vliv starých německých topenišť na naše, sjednotil vývojové třídění československých topenišť. Této studii je blízký „Vývoj a typy lidových topenišť v Čičmanech v rámci jejich obecného vývoje v Československu“ (Sborník Slovenského národního múzea LXI, Etnografia 8, 1967, 31–81 + 10 fotografií), ve kterém badatel zařadil do obecného rámce typy topenišť, s jakými se v jejich místním vývoji setkáváme v Čičmanech. Tato práce je současně metodickým příkladem toho, jak by otázka vývoje lidových topenišť měla být prozkoumána též v jiných regionech. Uvedené Pražákovy studie o lidovém stavitelství však nevyčerpávají jeho přínos v tomto oboru, protože několik rozsáhlých prací, jak ještě uvedeme, dosud čeká na vydání.

Stejně významnou část v díle V. Pražáka tvoří i jeho kapitoly o lidovém umění, zvláště pak z oboru slovenských lidových výšivek, kterými se důkladně obíral v prvním období své národopisné práce, tedy v letech 1924–1936. Do tohoto okruhu náleží jeho „Příspěvky k studiu slovenských lidových výšivek“ (Bratislava, I, 1927, 433–482 + 12 tab., mapa; Bratislava, II, 1928, 721–751 + 16 tab.), které třídí v území bývalé župy bratislavské podle jejich rázu a vývoje do regionálních okrsků vzhledem k hranicím tamních dialektů a sleduje jejich vývoj v tamějších výšivkových okrscích na všech druzích obleku posledních dvou generací, nebo pojednání “K dějinám slovenského výšivkového ornamentu“ (Bratislava, VII, 1933, 251–304 + 6 tab.), ve kterém vysledoval poměr Sibmacherových výšivkových vzorníků z roku 1597 a 1604 k ornamentům doložitelným ze slovenských výšivek. K interetnickým studiím v tomto oboru je významný příspěvek „Textilie chorvatských kolonistů v Slovenském Podunají“ (Zbornik radova na III. kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930, Beograd 1932, 294–299), ve kterém autor vysvětlil vztahy lidového kroje v chorvatských obcích bratislavské župy ke kroji a jeho výšivkám

u sousedících s nimi Slováků. Široce založená je i srovnávací studie „Obětování Izáka“ (Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska, Sborník . . . 1931, 135–152, +3 tab.), v níž autor podává historický vývoj tohoto výšivkového motivu, a „Taliánské ornamenty a technika cinquecenta v slovenskej ľudovej výšivke“ (Národopisný sborník I, 1999, 3–27) s určením poměru ornamentů vzorníku G. Vavasorea z roku 1530 ke vzorům dochovaným v slovenských lidových výšivkách. Vyvrcholením tohoto studijního úsilí je Pražákovo dosud nepřekonané dílo o slovenských lidových výšivkách, podané na bratislavské universitě také jako habilitační práce v roce 1936 a vydané pod názvem „Slovenské lidové výšivky“ (Bratislava 1935; připojené německé resumé vyšlo samostatně: „Slovakische Volkskunststickereien, Plauen 1935). Badatel v této práci, jejímuž napsání předcházelo také několik studijních cest do západní Evropy, zjistil historickosrovnávací metodou původ význačných ornamentů na slovenských koutních plachtách v mezinárodních vzorech, proniknuvších na Slovensko v renesanci (v 15.–16. století) nejprve k vrstvám panským i měšťanským a odtud v 18. století přešlým do lidových výšivek. Poněvadž téměř celý náklad tohoto díla byl ve skladu tiskárny zničen nečekanou povodní, Národopisný ústav SAV usiluje o jeho reedici. V. Pražák zakončil studie o slovenských lidových výšivkách statí a slovním doprovodem k obrazům na tabulích číslo 1256–1308 v díle „Umění na Slovensku“ (Praha 1938, 77–80).

V období nacistické okupace V. Pražák připravil k tisku také souhrnné dílo o českých lidových výšivkách, z něhož – bohužel – byly vypublikovány jen tyto úryvky: „Vztah lidové výšivky ke kroji a jeho výzdobě (ČL 1, 1946, 71–76), „Figurálně zdobené horácké plachty“ (ČL 3, 1948, 125–130), „České lidové výšivky“ (Věci a lidé III, 1952, 393–445) a „Die böhmischen Volksstickereien“ (Ethnographica III – IV, 1961–1962, 429–471).

Lidovým výtvarným uměním se V. Pražák speciálně zabýval po roce 1939 v Praze, kde se s ním podrobně seznámil ve sbírkách Národopisného muzea i v muzeích mimopražských. Pro nakladatelství Melantrich připravoval v letech 1940–1945 velkou reprezentační a synteticky založenou publikaci „České lidové umění výtvarné“, pro kterou posbíral dokumentační muzejní materiál z českých oblastí, utřídil jej podle povahy materiálu i použitých výrobních technik do jednotlivých druhů a shrnul v příslušné kapitoly; v úvodě měl být charakterizován celkový ráz a podmínky vývoje českého lidového umění, faktory ovlivňující jeho rozdílný charakter, dále pak jeho výrobci a účast příslušného vesnického kolektivu. Dílo však zůstalo jen v nedokončeném nártu a V. Pražák publikoval k naznačené problematice příspěvek „Věčný smysl lidového umění“ (Dílo XXXI, 1940/41, 108–120), vyvolaný anketou výtvarných umělců. Otázek lidového umění se ovšem týkají i jiné Pražákovy statí, jako např. již uvedená publikace „K problematice malby srubových domů v Čižmanech“ aj.

Přehled Pražákova díla by zdaleka nebyl úplný, kdybychom neuvedli jeho folkloristické práce, z nichž prvá „Dětský motiv v české baladě“ (Den V, 14. XII. 1911,

VI, 18., 25. I. a 14. IV. 1912), sledující jej u K. J. Erbena a jiných českých spisovatelů, byla ve formě čtyř fejetonů napsána ještě za dob jeho vysokoškolských studií. Folklórní motivy V. Pražák sleduje i ve stati „Jablko a jabloňový strom v životě a umění našeho lidu“ (v díle B. Vejrychové-Solarové, *Jablko*, Praha 1948, 31–42) a „Konvalinka v lidových zkvapkách a lidovém umění výtvarném“ (v díle B. Vejrychové-Solarové, *Kytička konvalínek*, Praha 1948, 5 stran).

Z hudební folkloristiky je zvlášť významná Pražákova „Lidová píseň o Lidičích“ (ČL I, 1946, 23–25, 38–42), kterou s obdivuhodnou rychlostí a v pravý čas zaznamenal u navrátilivších se lidických žen z koncentračních táborů v roce 1945. V. Pražák vysledoval též autory a okolnosti, za nichž je po tragédii této obce skládali. Příspěvek „Hrnčířské lidové písně z Kunštátu na Moravě“ (ČL 43, 1956, 246–251) obsahuje základní data o rázu těchto řemeslnických písní.

Pražákovo národopisné dílo, z něhož jsme do této práce nezařadili drobné zprávy a recenze, je zapotřebí doplnit o jeho význačné a veřejnosti vcelku neznámé rukopisné práce, které nemohly být zatím vypublikovány. V těchto rukopisných studiích je převážně zpracován materiál ze záchranných výzkumů k lidovému stavitelství. Jak už jsme uvedli, V. Pražák řídil a také sám se účastnil z pověření Komise pro vodní hospodářství ČSAV rozsáhlého výzkumu v zátopové oblasti Orlík, z něhož napsal „Lidové stavby v oblasti vodního díla Orlík“ (Praha 1960, 252 strojových stran + obrazová příloha, Archiv ČSAV Bechyně). Autor zde v řadě kapitol sleduje vývoj sídlišť, podrobně charakterizuje ráz tamějších zemědělských, nezemědělských i dělnických staveb a ve zvláštním oddíle podává přehled místní lidové terminologie domu; všude sleduje historický vývoj každého druhu těchto staveb, dále jejich materiál, tektoniku, půdorys, topeniště, způsob bydlení a vnitřní zařízení stejně jako jednotlivé stavební složky (dveře, okna ap.), výzdobu, situaci a orientaci usedlostí, vertikální členění, krovy, krytiny, úpravy štítů atd. Z pověření ÚEF ČSAV badatel zpracoval prostorovou metodou „Stanovení průběhu názvoslovné hranice mezi termínem „dům“ a „síň“ užívaným pro vstupní místnost do domu v oblasti jižních a západních Čech od města Kamýku až po město Rakovník“ (Praha 1968, 91 strojových stran + fotodokumentace, 3 mapy, archiv ÚEF ČSAV). V prvním dílu tohoto rukopisu autor poukazuje na etnografický význam stanovení této hranice, kterou sleduje zároveň s typem a umístěním topeniště jakož i s celkovým rázem lidových staveb v úseku Kamýk – Křivoklát. Druhý díl doplňuje poznatky z dalšího průběhu této hranice v oblasti od Křivokláta až po pohoří Džbán severně od Rakovníka, kde tato hranice končí. V rukopisu je také řešena otázka původu názvu „dům“ pro síň v tom smyslu, že jde o vliv domu bavorského, u kterého se setkáváme s tímž názvem pro síň (tj. „Haus“). V. Pražák tedy v tomto jevu nevidí vliv starého domu franského, a to z toho důvodu, že síň nebyla původním obytným jádrem zdejšího starého domu, nýbrž že jím byla dnešní světnice. „Lidové stavby na Chebsku“ I–II (1. svazek, Praha 1967, 168 strojových stran, archiv ÚEF ČSAV), III (2. svazek, Praha 1967, 157 strojových stran, archiv ÚEF

ČSAV), III–IV (3. svazek, Praha 1967, 219 strojových stran, archiv ÚEF ČSAV), V (4. svazek, Praha 1968, 146 strojových stran, archiv ÚEF ČSAV) je rozsáhlé dílo o chebském domě, v mnohém předstihující i výsledky německého bádání o tomto statku, představujícím v německé lidové kultuře jeden z nejvíce reprezentančních typů domové hrázděné výstavby. Rukopis shrnuje výsledky terénních výzkumů těchto staveb, které V. Pražák podnikl na Chebsku nejprve za NSČ v roce 1945, 1961, 1962 a posléze spolu s dr. J. Scheybalem a dr. J. Vařekou roku 1965 a 1966 v rámci výzkumů ÚEF ČSAV; J. Vařeka pokračoval v tomto průzkumu ještě v letech 1967–1968 a s V. Pražákem pak společně připravil k publikování práci „Chebský statek a jeho význam ve středoevropském lidovém stavitelství“ (Praha 1968, 170 strojových stran + obrazová příloha). Čeští autoři v této studii poprvé podávají bohatý soubor zcela nových poznatků, které stavějí některé teorie německých badatelů o chebském lidovém stavitelství do zcela nového světla a doplňují jejich studium o řadu nových postřehů. Rukopis „Lidové stavby v oblasti Želivky“ (Praha 1967, III strojových stran + fotografie, kresby, mapy, archiv ÚEF ČSAV) shrnuje poznatky získané při záchranném národopisném výzkumu na dolním toku Želivky, organizovaném ÚEF ČSAV. V současné době badatel zpracovává třistastránkové dílo o lidovém domě na Dyji (Mušov a okolí), které je rovněž výsledkem záchranného výzkumu (pro archiv ÚEF ČSAV).

Zmínili jsme se již, že V. Pražák napsal rozsáhlou syntetickou práci o českých lidových výšivkách, kterou pod názvem „České lidové výšivky“ (Praha 1944, 200 strojových stran, 100 fotosnímků, 1 mapa) předložil v roce 1944 nakladatelství Fr. Nováka. Dílo, v němž sleduje historický vývoj všech druhů výšivek (krojových i plachtových) na celém území českých sídel a určuje jejich typické rysy v jednotlivých regionech (v technickém provedení i v ornamentice), zůstalo po zrušení soukromých nakladatelství v rukopise.

Některá zamýšlená velká díla, na jejichž vypracování se dnes podílejí celé týmy ve vědeckých institucích, V. Pražák nemohl při plnění svých jiných povinností a zcela sám bez cizí pomoci zakončit. V době uzavření českých vysokých škol za druhé světové války jubilant přišel na myšlenku vypracovat „Národopisný slovník české lidové kultury v českých zemích“, ve kterém by pod abecedně řazenými hesly byly shrnuty veškeré dosavadní poznatky z našeho národopisu přibližně tím způsobem jako v naučných slovnících. K tomu účelu autor hodlal vyčerpávat veškerá data z dosavadních národopisných publikací a rozřadit je do hesel k získání souhrnu, jenž by byl pramenem pro vypracování definitivních hesel. Tato hesla měla být ještě doplněna přehlednými statěmi o jednotlivých oborech lidové kultury, v nichž by vedle jejich definice byl naznačen vznik a vývoj jejich studia, jakož i výsledky, ke kterým se v tomto oboru dospělo včetně soupisu příslušných pracovníků. V. Pražák na rozdíl od informativního německého slovníku O. A. Ericha a R. Beitla (Wörterbuch der deutschen Volkskunde, Leipzig 1936), který mu byl příkladem, měl na mysli základnější dílo slovníkové, které by obsáhlo veškeré naše dosud zná-

mé poznatky o každém národopisném jevu, pracovníku atd., takže by vlastně bylo národopisnou encyklopedií. Na tomto slovníku, který měl vyjít v nakladatelství Melantrich, jubilant pracoval v letech 1944–1945 a za tuto dobu pořídil ze dvaceti čtyř spisů přes deset tisíc excerpt, abecedně uložených podle jím zvolených hesel (materiál je vypsán na listcích malého kvartového formátu a uložen v pracovně V. Pražáka). K větší informovanosti naší národopisné obce uvádíme, že V. Pražák částečně nebo zcela vy excerpoval národopisné stati z Československé vlastivědy (J. Horák, K. Chotek, A. Boháč, J. Auerhan, D. Stránská), Příručku lidopisného pracovníka a Lidové kroje v Československu I (Čechy) od D. Stránské, kulturní oddíl Života starých Slovanů od L. Niederla (I, sv. 1), Moravské Slovensko (J. Húsek, Fr. Kretz), Luhačovské Zálesí A. Václavíka, Lidové umění v Čechách a na Moravě od K. Šourka, Z paměti starého českého sedláka od J. Volfa, Umění československého lidu (Zd. Wirth–A. Matějček–L. Lábek), Kostel na dědině a městečku (B. Vavroušek–Zd. Wirth), Československé lidové výtvarnictví od N. Melnikové-Papouškové, Zahrajte mi dokola (J. Seidel–J. Špičák), Slovanské bájesloví od J. Máchala, Chudou přadlenu J. Glazarové, Český lid I–V, XXX, XXXI a Národopisný věstník československý XXIV–XXIX (přesná data jsou uvedena v citovaném Přehledu, 54–55).

Z podnětu Národopisného ústavu SAV podnikl V. Pražák v letech 1957–58 nový průzkum lidových staveb v Čičmanech, na základě kterého měla být v Bratislavě publikována reprezentační tématická monografie „Lidové stavby v Čičmanech na Slovensku“. Materiál k tomuto dílu, proponovanému do pěti oddílů (I. Charakteristika obce, II. Charakteristika obyvatelstva, III. Usedlost, celkový její ráz, typy, IV. Lidové stavby, V. Závěr, VI. Přílohy), je zpracován a po přepsání dosáhne asi 500 strojových stran, doplněných 120 obrazy. Kapitoly o malbách stěn a topeništi již byly publikovány.

Rozpracováno zůstalo i Pražákovovo dílo „České lidové umění výtvarné“, ke kterému už za druhé světové války konal dalekosáhlé přípravy; některé kapitoly, jako např. tepané desky českých modlitebních knih jihočeských jsou již zpracovány.

V. Pražák během své více než dvacetileté činnosti v NVČ nejen organizoval, ale také sám provedl řadu terénních výzkumů v českých zemích, z nichž přinesl velmi početný dokumentační materiál, který je uložen v archívu NSČ (dnes archív ÚEF ČSAV, fond NSČ). V tomto archívu, jehož oddíly, jako Archív národopisné studijní fotografie, Archív reprezentační národopisné fotografie, Archív domových půdorysů a Archív výzkumový sám založil a všemi svými silami pomáhal budovat (více o tom v Pražákových zprávách o činnosti NSČ, publikovaných v NVČ XXXI, 1949, 121–130, 313–318, XXXII, 1951, 196–202, XXXIII, 1956, 107–117, 369–377, 378–379, Časopis národního muzea CXXXII, oddíl věd společenských, 1963, 58–60, ČL 52, 1965, 185–186 a jinde), jest zařazena i veškerá Pražáková dokumentace z jeho výzkumů lidové kultury zhruba v těchto oblastech: šumavské pohraničí, Tachovsko, Chebsko, Ašsko, Krušnohoří, oblast severně od Mělníka a u Benešova n. Pl., po-

hraničí Orlických hor, okolí Starého Města na Moravě; záchranné výzkumy: zázemí vodního díla Slapy (1953–1954), na řece Chrudimce (Křižanovice–Práčov, 1953–1954), na řece Svratce v okruhu obcí Vír – Dalečín (1953–1954), v oblasti přehrady na Žamberecku (1955), v oblasti vodního díla Orlík (Solenice–Týn nad Vltavou, 1955–1958), v oblasti vodního díla Lipno na Šumavě (1958–1960), při vodním díle Nechanice (na Ohři u Žatce, 1960), Skalka a Jesenice na Chebsku (1961–1962), obce při přehradě Hracholusky (o. Stříbro, 1962). K tomu přistupuje řada dalších výzkumů zvláště v rovinných oblastech, kde zřizováním JZD docházelo k zániku mnoha význačných tradičních zemědělských staveb (viz Pražákovu zprávu ve Věstníku NSČ při ČSAV a SNS při SAV, 1961, č. 1, 37). Tento dokumentační materiál představuje sám o sobě hodnotné dílo, jehož význam nelze dosud ani přehlédnout.

A závěrem věnujme pozornost Pražákovým universitním přednáškám, které představují vedle výstižných návodů k terénnímu výzkumu a k vypracování národopisných monografií široce založené přehledy o lidových zaměstnáních (zvláště tradičním zemědělství a chovu dobytka), lidovém stavitelství a výtvarném umění. V. Pražák zahájil svá universitní čtení na filosofické fakultě KU v Bratislavě na podzim v roce 1936 dvouhodinovou přednáškou „Úvod do slovenského národopisu. Metody a ciele, dejiny a bibliografia“ a pokračoval v nich jakož i ve vedení seminárních cvičení až do roku 1939, kdy odešel do Prahy. Bratislavské venia docendi bylo V. Pražákoví rozhodnutím profesorského sboru filosofické fakulty Karlovy university uznáno v Praze, takže po instalačním proslovu „Jaké úkoly si staví dnešní národopis?“ jubilant zahájil přednášky o lidovém umění výtvarném ve školním roce 1939/40. Pro násilné uzavření českých vysokých škol V. Pražák musel přerušit svá čtení a za universitní katedru se vrátil až po revoluci v roce 1945 s přednáškou „Národopisná monografie vesnických obcí“. Bohatou a slibně se rozvíjející pedagogickou činností byl však nucen zakončit proti své vůli v letním semestru 1955. V té době to byla jen bratislavská universita, která pozvala V. Pražáka k přednáškám (dojížděl tam ve školním roce 1955/56 a 1956/57). Znemožnění učitelské činnosti na Katedře etnografie a folkloristiky pražské filosofické fakulty byl nespravedlivý administrativní zásah proti stárnoucímu čestnému člověku, který všechny své schopnosti a svůj talent věnoval národopisu. Víme ovšem, že V. Pražák nebyl v padesátých letech jedinou obětí podivuhodného způsobu kádrové politiky, ale dodnes cítíme, že to byl bohužel právě národopis, který se vynikajících osobností, jichž měl ve srovnání s příbuznými vědními disciplínami, jako s archeologií, dějinami umění a orientalistikou nedostatek, bezdůvodně zbavoval. Stačí jen vzpomenout, že už dávno před V. Pražákem byl v roce 1952 z této fakulty bez udání důvodů propuštěn etnolog doc. dr. J. Voráček a v roce 1957 proti všem zvyklostem a tradicím byla v termínu penzionována doc. dr. D. Stránská, ačkoliv za nikoho z nich nebyla rovnocenná náhrada. A tak údobí padesátých let, které na jedné straně přineslo oboru nové, dosud netušené příležitosti a možnosti (např. vznik akade-

mických národopisných ústavů nebo desítek etnografických muzejních a mimomuzejních pracovišť), způsobilo na straně druhé také bezpráví nejen některým národopiscům, ale zejména poškodilo obor sám jednostranným a často nekritickým přístupem některých příslušníků nastupující mladé generace k řadě otázek a názorů. Jisté však je, že V. Pražák jako skromný a čestný člověk, který svou práci – prodchnutou láskou ke kultuře svého lidu a k své vlasti – vždy vykonával jen v zájmu vědeckého pokroku a k poznání pravdy, jíž se nikdy nebyl ochoten vzdát pro žádné dočasné výhody, ani tehdy nezatrpkal a po odchodu z fakulty užitečně pracoval všude tam, kde mu to bylo umožněno: v NSČ při organizování a vedení národopisných výzkumů, v pražském Národopisném muzeu v nákupní komisi, v Národopisném ústavu SAV při výzkumech na Slovensku, na bratislavské universitě v pedagogické činnosti a v ÚEF ČSAV jako člen vědecké rady a později externí spolupracovník ústavu. A jestliže se Pražákovi v podzimu jeho života dostává ocenění z českých a slovenských národopisných institucí, ke kterému má přistoupit i jeho jmenování čestným profesorem Karlovy university, pak – ohlédneme-li se po jeho díle – jsou to uznání plně zaslužená. Jeho dílo, které jsme zde u příležitosti Pražákových osmdesátých narozenin přehlédli, ještě není uzavřeno. Přejeme doc. dr. V. Pražákovi mnoho klidných let k další práci pro československý národopis.

POUŽITÉ ZKRATKY

Zkratky institucí:

NSČ = Národopisná společnost československá v Praze, od roku 1948: Národopisná společnost československá v Praze

SAV = Slovenská akademie věd

ÚEF ČSAV = Ústav pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd

Zkratky časopisů:

ČE = Československá etnografie

ČL = Český lid

NVČ = Národopisný věstník československý, od roku 1966: Národopisný věstník československý

SN = Slovenský národopis

SOUPIS HLAVNÍCH PRACÍ O V. PRAŽÁKOVI:

Baláš, E.: Vilém Pražák. Vzpomínka k sedmdesátým narozeninám (ČE VII, 1959, 225—232 + foto).

Baláš, E.: Zum 70. Geburtstag von Univ. — Dz. Dr. Vilém Pražák (Demos II, 1961, 107).

Doc. dr. Vilém Pražák 75ročný (SN XII, 1964, 526).

Fedor, M.: Doc. dr. Vilém Pražák a Slovensko (Knižničný sborník 1960, Martin 1960, 141—154).

Kramařík, J.: Sedmdesát let doc. dr. Viléma Pražáka (ČL 46, 1959, 145—149 + foto).

Nosáňová, V.: K sedemdesiatke Viléma Pražáka (SN VII, 1959, 337—341).

Pranda, A.: Jubileum docenta Viléma Pražáka (SN XVII, 1969, 618—626).

Pražák, V.: Přehled významnějších odborně vědeckých prací doc. dr. Viléma Pražáka od r. 1910—1967 (Praha 1968, 66 strojových stran, archiv ÚEF ČSAV).

Sedmdesát pět let doc. dr. Viléma Pražáka (ČL 51, 1964, 239).

Vaňeka, J.: K osmdesátým narozeninám doc. dr. Viléma Pražáka (Národopisné aktuality VI, 1969, 120—121).

Vilém Pražák

und die tschechoslowakische Volkskunde

Zusammenfassung

Am 3. März 1969 feierte der Nestor der tschechoslowakischen Ethnographie, Univ. Doz. Dr. Vilém Pražák, der mit seinem Werk, das mehr als 70 ursprüngliche Studien und zahlreiche Rezensionen und Berichte repräsentiert, sein achtzigstes Geburtsjubiläum, wobei er fast in alle Fachbereiche des ethnographischen Studiums eingriff und zur Erkenntnis der Geschichte der Volkskunde und zur Entfaltung ihrer Theorie und Methodologie beträchtlich beitrug. J. Vařeka zitiert und analysiert neben einer ganzen Reihe biographischer Daten und bemerkenswerter Angaben über die pädagogische Tätigkeit des Jubilanten an den Universitäten in Bratislava und Prag und über seine wissenschaftlich-organisatorische Arbeit bei der Tschechoslowakischen ethnographischen Gesellschaft das gesamte umfassende volkskundliche Werk Pražáks, und zwar unter Einschluss jener Studien, die bisher nicht publiziert wurden. Zu den bedeutsamsten Arbeiten V. Pražáks gehört sein Buch über slowakische Volkskunststickereien, worin der Forscher in der Methode der historischen Vergleichung den Ursprung wichtigerer Stickereiorname feststellte (ein Resümee dieses Buches erschien auch selbständig in deutscher Sprache in Plauen i. J. 1935). Schon dieses Thema bewog V. Pražák zum Studium der tschechischen und slowakischen Volkskunst, der er einige bedeutsame Abhandlungen widmete. Ebenso wichtig sind auch die Arbeiten Pražáks über das volkstümliche Töpferwesen in Kunštát in Mähren, dessen Entwicklung und Technologie der Forscher seit dem 16. Jahrhundert festhielt. In den letzten Dezennien widmete der Jubilant starkes Augenmerk den Bauernhäusern, für deren Studium er im Terrain ausgedehntes Material sammelte. V. Pražák gelangte von analytischen Studien und methodisch mustergültigen regionalen Monographien zur Synthese der Typen der Hausgrundrisse in der Tschechoslowakei, der Entwicklungsepochen der Feuerstellen im tschechischen und slowakischen Bauernhaus und der Entstehung der Stube und des Hausflurs im tschechoslowakischen volkstümlichen Haus und ihrer Beziehungen zum altslawischen und altfränkischen Haus (diese Studie erschien gleichfalls in deutscher Sprache). Vom Standpunkt des Studiums der Sprachenminoritäten wäre wenigstens auf die Abhandlung Pražáks über das deutsche Bauernhaus bei Kremnica in der Slowakei hinzuweisen. Von den folkloristischen Artikeln Pražáks sind seine Beiträge zu den Liedern über Lidice am aktuellsten. Am Schluss seiner Studie schildert J. Vařeka in weitergehenden gesellschaftlichen Zusammenhängen Doz. V. Pražák nicht nur als Wissenschaftler, sondern auch als arbeitsamen, bescheidenen und ehrenhaften Menschen.

Vilém Pražák a slovenská etnografia

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

V posledných piatich desaťročiach je chápanie a hodnotenie slovenskej etnografie viac ako predtým závislé od analýzy vedeckých názorov, vedeckých prác a často aj etiky jednotlivých bádateľov, ktorí túto spoločenskovednú disciplínu formovali. Medzi vedeckých pracovníkov, ktorí na Slovensku v tomto období prispeli k organizovaniu, zhromažďovaniu a vysvetľovaniu ľudovej kultúry skôr svojou intenzívnou prácou ako vedúcim miestom patrí Vilém Pražák. V dvadsiatych rokoch, keď Pražák začal v Bratislave pôsobiť, boli v slovenskom národopise živé teórie spojené s romantizmom 19. storočia. No v Bratislave, v hlavnom a univerzitnom meste Slovenska, sa však na základe nových prúdov v kultúrnom a politickom živote začali utvárať aj nové názory na ľudovú kultúru. Aby sme Pražákovo miesto v slovenskej etnografii poznali a ozrejmili, je potrebné vychádzať nielen zo stavu etnografie za prvej republiky, ale si pripomenúť aj stav národopisného bádania pred rokom 1918.

Národopis na Slovensku v 19. storočí i v prvých dvoch desaťročiach 20. storočia, aj keď sa snažil vytvoriť vedecké formy bádania, podriaďoval sa v svojej organizácii, v zbieraní a vysvetľovaní ľudovej kultúry požiadavkám, ktoré vyplývali z konštruovania spisovného jazyka a z obnovenia a zintenzívnenia národného života. Názory romantikov na slovenské umenie našli ohlas ešte na prelome 19. storočia vo vysvetľovaní ľudového výtvarného umenia a architektúry. Tak napríklad Dušan Jurkovič pokladal ľudové výtvarné umenie za vrchol celonárodného umeleckého cítenia, uchovaného medzi ľudom, ktorý menej podlieha cudzím vplyvom ako ostatné vrstvy národa.¹⁾ Nemožno poprieť, že tieto názory slovenských bádateľov neboli v súlade so stavom bádania etnografov tých európskych krajín, ktoré už v 19. storočí prežívali svoje národné obrodenie.²⁾ Na Slovensku však rôzne okolnosti spôsobili, že etnografická koncepcia tohoto obdobia sa v patričnej dobe nevyžila a pretrvala až do 20. storočia. Medzi príčiny, ktoré sa zúčastňovali na tomto vývine patrili i kolísavý ekonomický a spoločenský rozvoj Slovenska, v dôsledku ktorého sa potom nevytvorili podobne ako v iných krajinách materiálne zabezpečené inštitúcie, ktoré by boli mali za cieľ nielen zhromažďovať doklady kultúrneho a historického vývinu národa, ale zabezpečiť i prácu vedecky fundovaných odborníkov

a vzájomnú výmenu ich skúseností a názorov.³⁾ Slovenskí bádatelia sa venovali národopisu iba zo záľuby popri diametrálne odlišnom školení, zamestnaní ako farári, učitelia, lekári, advokáti, profesori, architekti.⁴⁾ Názory na predmet bádania a na metódu bádania získavali vlastnými skúsenosťami, výmenou názorov na stránkach Slovenských pohľadov, na pôde Slovenskej muzeálnej spoločnosti alebo pomocou rôznych periodických i príležitostných tlačí.⁵⁾

Dalo by sa predpokladať, že po roku 1918, kedy Česi a Slováci vytvorili samostatný štát, sa vytvoria aj priaznivé podmienky pre rozvoj disciplíny, ktorá intenzívne pomáhala v národnom boji. V prvých rokoch existencie republiky popri Slovenskom národnom múzeu a Matici Slovenskej skutočne vznikli nové inštitúcie, ktoré dostali za úlohu starať sa o organizovanie, záchranu a vysvetľovanie ľudovej kultúry. Medzi najdôležitejšie patrí: Komisariát pre pamiatky, ktorý pod vedením Dušana Jurkoviča sa mal starať aj o záchranu ľudovej architektúry, sídelných foriem a javov s tým spojených.⁶⁾ V Bratislave na Komenského univerzite zriadili katedru geografie, na ktorú povolali profesora etnografie Karla Chotka. Úlohou tejto katedry bolo vychovávať profesorov zemepisu, ktorí na osobitných seminároch a prednáškách mali získať základné poznatky nielen o kultúre rôznych národov, ale i o ľudovej kultúre Slovanov, aby tak vedeli chápať prostredie, v ktorom budú pôsobiť.⁷⁾ Neskoršie k týmto inštitúciám pribudlo i Zemедelské múzeum, ktoré sa ľudovej kultúre venovalo vo vzťahu k poľnohospodárstvu.⁸⁾ Aj bratislavské Mestské múzeum zameralo časť svojej práce na ľudovú kultúru okolia Bratislavy z hľadiska vývinu umeleckých remesiel a dejín umenia.⁹⁾

Najucelenejší a najširší pohľad na ľudovú kultúru podávala katedra geografia, kde profesor Karel Chotek ako Niederleho žiak v duchu slovanskej komparatistiky a viedenskej sociologickej Schwieteringovej školy vychovával nielen geografov, ale i samostatných etnografov, medzi ktorých patril v prvom rade Ján Mjartan a Rudolf Bednárík.¹⁰⁾ Možnosť obhajoby doktorských a habilitačných prác na tejto katedre privedla viacerých bratislavských i moravských stredoškolských pedagógov, ba i pracovníkov iných profesií k myšlienke venovať sa etnografii vedecky. Jedni prichádzali k etnografii na základe predchádzajúceho literárne-historického školenia a Polívkovej komparatistiky (napr. Vilém Pražák), iní zase na základe jazykovedného a historického štúdia (napr. Ján Húsek) alebo z hľadiska dejín umenia (napr. Antonín Václavík).¹¹⁾ Tak sa stalo, že hoci títo etnografi promovali a habilitovali sa na Chotkovej katedre, k predmetu bádania pristupovali nielen na základe bádateľských postupov svojho oponenta alebo examinátora, ale najmä na základe svojej predchádzajúcej vedeckej predprípravy. Tým bol daný základ rôznym etnografickým bádateľským postupom, ktoré však – podobne ako pred rokom 1918 – nemali dostatočný priestor ani čas, aby uzreli v samostatné a ucelené etnografické vedeckovýskumné systémy. Ťažko dnes rekonštruovať všetky príčiny, ktoré pôsobili, že vedecky erudovaní etnografi priebehom 15–20 ročnej odbornej práce nemohli svoje ambície v plnej miere realizovať. Domnievame sa, že jednou zo základných príčin

bolo pretrvania podceňujúceho stanoviska k vedeckej práci tých spoločenskovedných disciplín, ktoré na Slovensku na rozdiel od histórie, dejín literatúry a jazykovedy nemali dlhšiu samostatnú tradíciu.¹²⁾ Z toho potom pramenil aj nedostatočný záujem zodpovedných činiteľov o zabezpečenie systematizovaných miest v utvorených inštitúciách.¹³⁾ Preto mladí vysokoškolsky vzdelaní vedeckí adepti etnografie odchádzali pracovať na iné pracovisko a etnografiu ako vedu, podobne ako slovenskí národopisci v 19. storočí, pestovali ako záľubu vo voľnom čase. Vytvorili sa tým síce predpoklady, že národopisu ostali verní len tí, ktorí mali o ľudovú kultúru a jej problematiku naozajstný záujem.¹⁴⁾ Na druhej strane však treba konštatovať, že sa nevytvorili predpoklady pre systematický rast etnografie ako vedeckej disciplíny. Ani jeden z vtedajších etnografov nebol natoľko hmotne zabezpečený, aby do svojej záľuby – akou bola etnografia – bol mohol investovať toľko času a prostriedkov, ako to vyžadovala šírka bádania. A preto toto obdobie charakterizujú síce vedecky dopracované práce, no ponímané z hľadiska úzkych individuálnych záujmov každého bádateľa. Celému obdobiu potom chýba ten stmefujúci vzťah voči ľudovej kultúre ako časti národnej kultúry, ktorý mala predchádzajúca generácia českých a slovenských etnografov, pracujúcich vedecky menej náročnými postupmi.¹⁵⁾

V tomto ovzduší započal prvú etapu svojej etnografickej vedeckej cesty Vilém Pražák. Roku 1919, keď nastúpil v Bratislave miesto stredoškolského profesora, mal už za sebou literárne-historickú publikačnú činnosť.¹⁶⁾ Po jednoročnej pedagogickej práci prešiel do bratislavskej Univerzitnej knižnice, kde až do svojho odchodu (roku 1939) popri knihovníckom a bibliografickom zamestnaní venoval sa etnografii ako svojej vedeckej záľube.¹⁷⁾

Z Pražákových spomienok sa dozvedáme, že o jeho vedeckej životnej ceste rozhodla blízkosť a svojbytnosť ľudovej kultúry v okolí Bratislavy a na západnom Slovensku. Pre pracovníka, ktorý sa venoval etnografii ako záľube, takáto blízkosť objektu bádania bola dôležitým momentom. Od roku 1923 začal ako externý spolupracovník Zemedelského múzea zbierať výšivkový a krojový materiál z okolia Bratislavy. Tým mal možnosť sledovať nielen motívy a techniky, ale pozorovať ľudovú výšivku v pôvodnom prostredí v spojitosti so životom patričného kolektíva. Táto okolnosť spolu s Chotkovým interpretovaním sociologickej viedenskej školy vplývala na etnografické domyslenie literárno-historického školenia a Polívkovej komparistiky.¹⁸⁾ Pražák však historické porovnanie jednotlivých motívov a techník nerobil len na základe literatúry, ku ktorej mal prístup v Univerzitnej knižnici a na základe materiálu zhromaždeného z terénu, ale na základe archíválií a na základe poznatkov získaných na štúdijských cestách v európskych múzeách i v pôvodnom prostredí.¹⁹⁾ Na základe takejto prípravy pristúpil k interpretovaniu slovenskej ľudovej výšivky. Jej typickosť nevidel v hľadaní a vysvetľovaní motívickej a technickej slovenskej svojbytnosti ako skúmatelia pred ním, ale vo vzťahu slovenskej ľudovej výšivky k výšivkovému umeniu ostatných spoločenských vrstiev Slovenska a Uhor-

ska i vo vzťahu k európskemu textilnému umeniu.²⁰⁾ Podľa Pražáka pre Slovensko typické dopracovanie celoeurópskych dobových textilných motívov nastalo v dôsledku rôznych okolností. Napríklad: Pri porovnaní rozlohy západoslovenských výšivkových typov so západoslovenskými dialektikami zisťuje, že oba javy súvisia práve tak s podmienkami prírodnými ako s hospodárskym, spoločenským a náboženským životom patričného územného celku a určitého kolektíva v ňom.²¹⁾ Na formovaní ľudovej výšivky sa podľa Pražáka zúčastňoval aj historický vývin Uhorska a Slovenska v ňom. Na základe historického porovnávacieho štúdia a motivovej a technologickej analýzy slovenských i európskych textílií zisťuje, že Slovensko, podobne ako celé Uhorsko, žilo za renesancie intenzívnym kultúrnym životom, ktorého sa nezúčastňovali len vyššie spoločenské triedy, ale i široké vrstvy ľudové. Vzťahy existovali medzi Uhorskom a medzi renesančným Talianskom a Nemeckom, čo dokladá nielen historickým materiálom, ale i existenciou textilných dokladov a predlôh, ktoré prichádzali aj na Slovensko v podobe vzorníkov. Ženy z ľudu poznali tieto techniky a motívy, lebo pracovali pre panské dvory. Práve zásluhou týchto vyšívачiek a zákonov krásy kolektíva pretrvali staré vzory medzi ľuďom dlhšie ako v iných spoločenských vrstvách a vytvoril sa ten svojbytný prepis európskych motívov a techník, ktorý charakterizuje Slovensko. Pozorovanie uzatvára z hľadiska kultúrnej histórie Slovenska dôležitou tézou, ktorá žiaľbohu ostala dlho historikmi i etnografmi nepovšimnutá: „Máme tu typický prípad slovenský, že starodávna pamiatka z časov dávno minulých žije tu celkom svorne s novoutvoreným prostredím, v podmienkach celkom zmenených, ako sociálnych, tak aj kultúrnych. Je to pozoruhodný jav sociologický, ktorý upomína na staré pôvaby renesančného Talianska. Skoro by sme súdili, že keby na Slovensku bolo možno stavať z mramoru, z takého pevného a zubučasuvzdorujúceho materiálu, že by sme sa dnes hocikde po slovenskom vidieku mohli vracieť do dávných dôb, do prostredí neporušene žijúcich pamiatok, tak ako sa talianske mestá môžu vracieť do svojho cinquecenta.“²²⁾ Za ďalšiu špecifiku slovenskej výšivky, ako to i z citátu vysvitá, považuje prežívanie starých motívov popri novom živote. Podľa Pražáka tento nový život však pôsobí aj spätne na výšivku, a to negatívne, pretože v 20. storočí v dôsledku demokratizácie života nastáva individualizácia umeleckej činnosti. Preto vyšívачky prestali cítiť viazanosť k svojmu prostrediu. A tak namiesto kolektívneho estetického zákona nastupuje na západoslovenských dedinách duch individuálnej neviazanosti.²³⁾

Súhrn týchto cenných a progresívnych poznatkov, rozpracovaných v mnohých štúdiách, Pražák domyslel vo svojej habilitačnej práci „Slovenské ľudové výšivky“, ktorú obhájil roku 1936.²⁴⁾ V pôvodnej koncepcii považoval autor toto dielo ako jednu z častí syntetického spracovania výšivky na Slovensku.²⁵⁾ Politické udalosti, ktoré zapríčinili r. 1939 Pražákovu presťahovanie do Prahy a druhá svetová vojna spôsobili, že koncepcia ostala realizovaná len torzovite. Dodnes slovenská ľudová výšivka, ktorá patrí medzi najtypickejšie ľudové umelecké prejavy, nenašla syntetické

spracovanie. No ani Pražákovi rozpracované kultúrno-historické bádanie nebolo autorom ani ďalšími etnografmi ďalej dopracované. Aj napriek tomu, že Pražák odišiel zo Slovenska predčasne, treba konštatovať, že jeho dielo aj za jeho neprítomnosti pôsobilo a stalo sa popri funkčnom štrukturalizme a neskoršom historizme mladším generáciám etnografov vecným i metodickým východiskom.²⁶⁾

Po roku 1945 Vilém Pražák patril medzi prvých českých etnografov, ktorí spolu s mladšou i staršou generáciou slovenských etnografov vytvárali predpoklady pre organizovanie vedeckého teoretického i muzeálneho života.²⁷⁾ Stojí pri rozširovaní národopisného odboru Matice slovenskej, pri koncipovaní potreby vedeckého ústavu i pri usmerňovaní práce Slovenského národného múzea i bývalého Zemedelského múzea, ktoré po vojne dostalo názov Slovenské múzeum.

Vo vlastných prácach sa v tomto období od problematiky ľudovej výšivky dostal k otázkam ľudového domu, ku ktorému zhromažďoval terénne doklady i teoretické znalosti už pred vojnou.²⁸⁾ V tomto období však opustil metódu práce z predchádzajúceho obdobia a postupne sa z európskej komparatistiky dostal ku komparatistike slovanskej, ako obrane proti expanzii pangermanizmu.²⁹⁾ V ľudovom dome si všima nielen techniku stavby a konštrukciu, ale najmä pôdorys, ktorý sa podľa jeho zistení utváral vo vzťahu so spoločenským a rodinným životom.³⁰⁾ Proti koncepcii historikov umenia stavia svoj poznatok, podľa ktorého sice jednotlivé konštrukčné princípy ľudovej architektúry súvisia s okolitými stavbami iných spoločenských tried (na Orave s budovami drobnej šľachty, v okolí Kremnice s domami mešťanov), no medzi ľud sa tieto prvky dostali len vtedy, keď ľudové prostredie tieto nové formy potrebovalo.³¹⁾ Prežívanie starých foriem ohniska dáva na Slovensku do súvislosti s prežívaním starých foriem rodiny.³²⁾ Dom neskúma ako samostatnú formu, ale ako organickú časť celého dvora a celú usadlosť dáva do vzťahu s patričnou sídelnou formou.³³⁾ Svojimi prednáškami na Univerzite Komenského a publikovanými štúdiami týkajúcimi sa tematiky domu, spolu s J. Mjartanom vytvorili vecné i metodické predpoklady pre skúmanie tejto tematiky na Slovensku.³⁴⁾ Pražákovy myšlienky a pracovné postupy týkajúce sa ľudovej architektúry podobne ako výšivkové bádanie v jeho prvom skúmateľskom období, stali sa základom, z ktorého vychádza generácia slovenských etnografov sledujúca problematiku vývinu ľudového domu i jeho mezeálnu ochranu.³⁵⁾

Pri sledovaní prvého i druhého vedeckého obdobia sme konštatovali, že aj napriek odlišnostiam v predmete bádania a prístupe jeho spracovania, Vilém Pražák v oboch týchto obdobiach intenzívne zasiahol do vývinu slovenskej etnografie a do formovania jednotlivých vedeckých pracovníkov. Preto sa žiada nielen konštatovať, ale aj vysvetliť v čom spočíva zhodnosť a odlišnosť Pražákových badateľských postupov a naznačiť ich príčiny.

Prvé badateľské obdobie sme už pri rozbere jednotlivých prác dali do súvislostí

s etnografickým dopracovaním literárnohistorickej metódy a Polívkovej komparatistiky na základe Chotkom interpretovaných poznatkov sociologickej Schwieteringovej školy. Pražák Polívkovu komparatistiku rozpracoval v porovnaní výšivkových motívov, ktoré sledoval v rôznych spoločenských vrstvách a častiach Európy. Kultúrne, spoločenské, hospodárske a politické vzťahy, ktoré medzi patričnými spoločenskými vrstvami a krajinami existovali, bral ako samozrejme východisko tohto pozorovania. Účasť prostredia a kolektívu na dotvorení týchto európskych motívov mal možnosť poznať zase pomocou niektorých myšlienok spomínanej viedenskej školy. A práve na základe takejto interpretácie mohol formulovať svojbytnosť slovenskej výšivky v rámci strednej a južnej Európy. Literárno-historické postupy aplikoval v stavbe svojich vedeckých prác a v používaní dokladového materiálu, ktorý získaval v teréne, excerpovaním literatúry, archívov i muzeálnych zbierok. Podobne ako literárni vedci a folkloristi takto získaný materiál používal ako podklad pre svoje pozorovanie a teoretické závery, čo často i graficky zvýraznil. Keď dnes porovnáme Pražákom zapísané a publikované doklady so súčasnými požiadavkami na vedeckosť dokladového záznamu, môžeme konštatovať, že aj napriek dnešnému používaniu technických pomôcok (magnetofóny, fotoaparáty) a špecializovanosti zaznamenávateľov (fotograf, kreslič, zvukár) ako aj pokroku v reprodukčnej technike, často nedosahujeme tej presnosti, vecnosti a mnohosti aká charakterizuje Pražákom zhromaždený materiál. Ak sledujeme Pražákov teoretické závery a postupy vzťahujúce sa k prostrediu ako rozhodujúcemu činiteľovi pri formovaní typickosti prejavu a k spolunažívaniu starých esteticky doriešených a dožívajúcich foriem s novými vznikajúcimi neharmonickými formami dochádzame k názoru, že Pražákov vedecké poznatky neboli ďaleko od tých, ktoré vyslovili štrukturalisti. Pražákovi chýbal čas na dopracovanie a zovšeobecnenie poznatkov, získaných v teréne; štúdiom kultúrno-historických dokladov. Funkčným štrukturalizmom pracujúcim v slovenskej etnografii väčšinou s teoreticky a jednostranne poznaným materiálom, zase chýbal čas na rozpracovanie všeobecných teórií na základe domácich dokladov a života. A ďalej mnohé Pražákov závery týkajúce sa svojbytného dotvorenia európskych motívov sú v súhlase s dnešnými tendenciami slovenskej etnografie, podľa ktorej typickosť slovenskej ľudovej kultúry bude možné určiť na základe poznania jej miesta v celonárodnej kultúre a jej vzťahov ku kultúre celoeurópskej. Nemožno sa diviť, že Pražák v 30. a 40. rokoch nášho storočia evolučný historizmus nedopracoval dialekticky, lebo veď dialektiku pre historické a spoločenskovedné disciplíny v tých rokoch domýšľala len hŕstka filozofov. Sme však presvedčení, že Pražák pri svojej širokej kultúrno-historickej erudícii, bystrosti terénneho pracovníka, pracovnej presnosti a pri svojom úsilí hľadať vedeckú pravdu, by bol svoju pracovnú metódu všestranne dopracoval a rozvil, keby bol mal podmienky pre nerušené domýšľanie svojho diela.

Nemožno opomenúť, že nemecká agresia a s tým spojené jednostranné uprednostňovanie tých téz v nemeckej etnografii, ktoré politickú agresiu zdôvodňovali,

vyvolali u českých i slovenských etnografov obranný štýl práce. V dôsledku tohto presedlal aj Pražák z európskeho kultúrno-historického porovnávania ku komparatistika slovanskej, ktorú poznal z diela L. Niederleho i z Chotkovho bratislavského i pražského pôsobenia. Po druhej svetovej vojne zdôrazňovanie účasti ľudu na tvorbe dejín a kultúry, priviedlo Pražáka podobne ako i väčšinu ďalších etnografov k zdôrazňovaniu účasti širokých vrstiev ľudových pri tvorbe ľudovej kultúry. Z toho viedol potom už len krok k preceneniu autochtónnosti ľudovej kultúry. V tomto období aj Pražák rozpracovával hlavne tie poznatky, ktoré hovorili o kolektívnom cítení a kolektívnych potrebách ľudu a na bočné miesto odsúval tie, ktoré hovorili o vzájomných vzťahoch medzi ľudovou kultúrou a kultúrou ostatných vrstiev národa. Medzi najdôležitejšie Pražákovy postrehy tohoto obdobia patria tie sledovania, v ktorých skúma súvis pôdorysného členenia domu s prežívaním určitých archaizmov rodinného života. Podobne ako vývin výšivky, ani vývin domu nepodmienila len jedna okolnosť, a preto si Pražák všíma celú reťaz daností, ktoré sa zúčastňovali na formovaní domu, ako napríklad: prírodu, etnicitu, spoločenský a rodinný život, stavebný materiál, techniku a konštrukciu, vzťah prostredia k okoliu a pod.; tieto okolnosti však skôr k sebe priraduje, než aby určil ich hierarchiu a vzťahy medzi nimi.

Že Pražák ani v tomto období nespojil svoje jedinečné terénne poznatky a znalosť problematiky domu v strednej Európe s dialektickým chápaním vývinu a kauzálnymi vzťahmi, možno dať do súvislosti s radom rôznych okolností a príčin. Medzi dôležité fakty patrí ten, že v dobe, kedy Pražák mal pristúpiť k sumarizovaniu svojich poznatkov a metodologickému dopracovaniu svojho životného diala, bol mladšou generáciou – ktorá znalosťou materiálu, úrovňou vedeckej práce a často ani eticky nestála na takej výške, aby mohla svojich učiteľov súdiť – odsunutý z aktívnej vedeckej a pedagogickej práce do úzadia. Počínajúc rokom 1955 mohol etnografiu ako vedu robiť ako predčasne penzionovaný dobrovoľník a brigádnik. Je pochopiteľné, že tieto okolnosti, ako i pokročilý vek a povaha potom spôsobili, že sa v tomto období venoval viac dopracovaniu započatých výskumov ako domýšľaniu teórie a metodiky etnografického bádania. A práve v tomto období slovenské etnografické inštitúcie umožnili Pražákovi na Slovensku nielen dokončiť započaté výskumy, ale i bádateľské metódy a názory na ľudový dom odovzdať aj mladej generácii prednáškami na Univerzite Komenského. Aj keď toto druhé Pražákové obdobie nemá takú metodickú ucelenosť a vyhranenosť ako obdobie prvé, nemožno poprieť systematické úsilie, ktoré Pražák venoval uzavretiu terénnych výskumov i teoretickému domýšľaniu problematiky ľudového domu.

Keď sumarizujeme poznatky vyššie vyslovené a ich význam pre Slovensko dochádzame k nasledovným záverom: Ak v prvom období Pražák podriaďoval slovenské vzťahy europanistike, v druhom období sa zamerával hlavne na objavovanie a ozrejmovanie slovanských vzťahov v ľudovej kultúre a európske vzťahy tomuto problému podriaďoval. Ak v prvom období pracoval s dokladovým materiálom ako

pomocným a zameriaval sa na rozpracovanie svojich téz, v druhom období dokladový etnografický materiál, traktovaný viac opisne ako analyticky, povyšuje na rovnocennú zložku s teoretickým rozpracovaním problematiky, čím miestami svoje cenné postrehy zatláča na sekundárne miesto. Ak v 1. období spracúval tému – u nás neprávom pokladanú za nenáročnú – zložitými a vedecky náročnými postupmi poznatými z literárnej histórie, Polívkovej komparatistiky a Schwieteringovho sociologizmu, v 2. období tému, považovanú za náročnú, spracúva metodicky nenápadne, snažiac sa o syntézu metodických postupov zo svojho 1. obdobia s metodologickými požiadavkami historickej etnografie. 1. obdobie jeho vedeckého rozmachu prerušili pomery, ktoré bolo možné prekonať len súdržnosťou bádateľov. Pražákové 2. bádateľské obdobie prerušila etapa, ktorá postavila jednotlivých bádateľov proti sebe, využijúc rôznosť ich výskumných metód pre nadradenie určitých postupov nad ostatné. Osobná statočnosť a čestnosť pomáhali Pražákovi prekonať a prežiť päť rokov protektorátu, nedovoľovali mu však neskoršie použiť tie isté zbrane, aké boli použité voči nemu, a preto sa tento bádateľ v dobe, kedy mal svoje poznatky syntetizovať a odovzdať mladej generácii, ocitol osihotený a odkázaný v práci na úzky kruh osobných priateľov a verných žiakov.

Dnes pri hodnotení slovenskej etnografie v posledných 50. rokoch nemožno Pražákovu pôsobenie na Slovensku obísť práve tak, ako nemožno zabudnúť na celú generáciu českých kolegov, ktorí sa zúčastňovali na vytváraní slovenských výskumných ústavov a pedagogických inštitúcií. Treba však konštatovať, že vplyvom rôznych okolností sa nevytvorili v 30. rokoch nášho storočia a ani po oslobodení také podmienky, aby práve tak českí ako slovenskí bádatelia mali čas a priestor na nerušané domýšľanie svojich vedeckých problémov. Takýmto dopracovaním v duchu historického a dialektického materializmu a kauzalistiky by napr. Pražákové dielo bolo pomohlo nájsť pravé miesto etnografie v rámci národnej kultúry a tým sa vyvarovať extrémom v podceňovaní i preceňovaní domáceho prostredia.

Napriek tomu, že vplyvom rôznych okolností Pražákové dielo ostalo torzovité, jeho podiel na formovaní slovenskej etnografie je značný. Jeho význam rastie najmä v posledných rokoch, kedy sa slovenská etnografia snaží nájsť svoje miesto v celonárodnej kultúre a poukazuje na vzťahy ľudovej kultúry s kultúrami ostatných národov. V tomto snažení sa Pražákové dielo stáva vecným, metodickým i ľudským východiskom. Solídnu bádateľskú základňu totiž nemožno vytvoriť len z brilantnosti umu a z organizačných schopností, ale v spojení týchto vlastností s etikou bádateľov. Slovenskí etnografi si uvedomujú, že svoje bádanie môžu pozdvihnúť na európsku úroveň nielen poznaním súčasných svetových európskych škôl, ale ich konkrétnym rozpracovaním, vychádzajúcim z domácich potrieb. A práve toto rozpracovanie nie je mysliteľné bez poznania kontinuity domáceho vedeckého národopisného bádania. Pôsobenie Viléma Pražáka na Slovensku patrí práve medzi tie články, ktoré nám pomáhajú poznať samých seba a nájsť i vzťahy medzi našim dnešným i minulým bádáním a medzi európskymi etnografickými školami.

POZNÁMKY

- 1) S. Kovačevičová, Národný umelec Dušan Jurkovič a slovenská ľudová kultúra. Slovenský národopis, 16, 1968, 545.
- 2) S. Kovačevičová, c. d., 546. — Napríklad Nóri, Švédci, Nemci, Maďari, Česi.
- 3) Takéto ústavy vznikli napríklad vo Viedni, v Budapešti, v Oslo, v Stockholme a pod.
- 4) Medzi farárov zaoberajúcimi sa národopisom patrili Samuel a Eudovít Reussovci, P. Záturský; medzi profesorov P. Dobšínský, M. Ruppeldt; medzi advokátov P. Halaša, P. Mudroň; medzi fotografov P. Socháň; medzi architektov B. Bulla, D. Jurkovič.
- 5) Napríklad Národné noviny, Sokol, Orol Tatranský, kalendár Tranovského, Svätovojtešský, Slovenská čítanka a pod. — L. Riezner, Bibliografie písemníctví slovenského, Praha 1917.
- 6) S. Kovačevičová, c. d., 551. — D. Jurkovič, Záchrana a podpora ľudového umenia výtvarného na Slovensku. Prúdy, 9, 1925, 151—155.
- 7) Informácie o tomto období mi poskytol Dr. Ján Mjartan, DrSc. Ján Mjartan bol prvým Chotkovým žiakom, ktorý popri geografii a histórii študoval aj etnografiu a z nej obhájil aj doktorshkú prácu. Ďalším poslucháčom, ktorý sa popri histórii a zemepise venoval etnografii bol Rudolf Bednárík.
- 8) Informácie o Zemedelskom múzeu poskytol inž. Miloš Jurkovič, bývalý riaditeľ múzea.
- 9) informácie o Mestskom múzeu pochádzajú od doc. Dr. Alžbety Güntherovej-Mayerovej, ktorá určitý čas v múzeu pracovala.
- 10) Pozri poznámku 7.
- 11) V. Pražák, Přehled významnějších vědeckých prací doc. dr. V. Pražáka od r. 1919—1967 (práca je v strojopise), 7, 8, 9, 68—69. — Ďalšie informácie od J. Mjartana.
- 12) Takéto podceňovanie sme napríklad pocítovali ešte v 50. rokoch v kultúrnych rubrikách našej dennej i týždennej tlače, kde sa dával hlavný dôraz na literatúru, históriu, jazykovedu, kdežto ostatné problémy kultúry sa obchádzali.
- 13) Napríklad v Slovenskom národnom múzeu v Martine nebolo okrem riaditeľa systemizované miesto pre kustodov. R. Bednárík a A. Polonec dlho túto funkciu zastávali popri svojej pedagogickej činnosti. Podobne ešte ani po roku 1945 nebolo v Slovenskom múzeu v Bratislave systemizované miesto pre etnografa.
- 14) Napríklad z Chotkových žiakov, ktorých z Bratislavy každoročne odchádzalo na stredné školy niekoľko desiatok, ostali popri svojej pedagogickej práci verní len J. Mjartan a R. Bednárík. Z externistov, ktorí u Chotka promovali, alebo sa habilitovali sa etnografii popri zamestnaní venovali F. Pospíšil, J. Húsek, V. Pražák, A. Václavík.
- 15) Napríklad Č. Zíbrt, L. Niederle, na Slovensku generácia štúrovcov, P. Dobšínský, A. Kmeť.
- 16) V. Pražák, O vztazích Jana Nerudy k Anne Holinové. Zlatá Praha, 1910. — Literárne-historické statě o životě a díle Thomasse Manna, Hlídka Času, 1910 (oboje v spomínanom Přehledu 8, 69).

- 17) Medzi najvýznamnejšie Pražákove bibliografické práce viažuce sa k Slovensku patrí Soupis československé literatury za léta 1901—1925, I. II. — Zoznam slovenských kníh vhodných pre obecné verejné knižnice, vydaných r. 1931—1935. Knižnica Nášho ľudu 8, 1938.
- 18) V. Nosálová, K sedemdesiatkam Viléma Pražáka. Slovenský národopis, 7, 1959, 337—341. — V. Pražák, Přehled významnějších vědeckých prací, 7. 13—16, 34—74. — Osobné informácie od J. Mjartana.
- 19) O cestách do cudziny V. Pražák, Přehled významnějších prací, 68—70. Boli to tieto cesty: Berlín (1913), po vojne Paríž, Londýn, Brusel, Taliansko (Benátky, Florencia, Peruggia, Rím, Palermo) — účasť na konferenciách (V. Pražák, c. d., 70—72): Kongres slovenských geografov a etnografov v Prahe roku 1924, Sjezd slovenských filológů v Praze roku 1928, I. Kongres pro lidové umění roku 1928, II. Kongres slovenských etnografů a geografů v Polsku roku 1927, III. Kongres slovenských etnografů a geológů v Juhoslávii roku 1930, Kongres antropológů a etnografů v Kodani roku 1938 (na všetkých kongresoch Pražák predniesol referáty).
- 20) V. Pražák, Talianske ornamenty a techniky cinquecenta v slovenskej ľudovej výšivke. Národopisný zborník MS, I, 1939, 3—26.
- 21) V. Pražák, Slovenské lidové výšivky, I. II. Revue Bratislava, I, 1927, 453—487; II, 1928, 721—752.
- 22) V. Pražák, Talianske ornamenty, c. d., 20.
- 23) V. Pražák, K dějinám slovanského výšivkového ornamentu. Revue Bratislava, VII, 1933, 251—304.
- 24) V. Pražák, Slovenské lidové výšivky. Příspěvky k dějinám výšivkových technik a ornamentů. Bratislava 1936.
- 25) V. Nosálová, c. d., 340.
- 26) Napríklad dielo V. Pražáka bolo popri Funkcii kroja na Moravskom Slovensku od P. Bogatyreva východisko pre etnografickú prácu S. Kovačevičovej. Neskôr na Pražáka naviazali J. Podošák, E. Plicková, V. Nosálová a J. Paličková a ďalší.
- 27) Pražákova a Stránskej účasť na zasadaní národopisného odboru Matice slovenskej v r. 1947 v Leviciach. — V. Pražák, Organizace slovenského národopisu v přítomné době. Národopisný zborník MS, VIII, 1947, 1—21.
- 28) Výskum ľudovej architektúry robil V. Pražák na Orave a v okolí Kremnice r. 1937. Na Univerzite Komenského problematiku ľudového domu po prvý raz prednášal v rokoch 1936—1939.
- 29) V. Pražák, K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahů k staroslovanskému a franskému domu. ČL, 52, 1952, 267—275.
- 30) V. Pražák, K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu. ČL, VI, 1953, 219—236, 331—360.
- 31) V. Pražák, Příspěvky k studii lidových staveb v bývalém německé jazykové oblasti při Kremnici. Slovenský národopis, VII, 1959, 3—54. — K studiu lidové architektury na Oravě. Slovenský národopis, IX, 1961, 46—111. — Vliv sociálně-hospodářských faktorů na vznik štítu v lidové architektuře. NVČS, XXXI, 1949—50, 217—238.

- 32) V. P r a ž á k , Valašský dům pod Makytou I, II. Národopisný sborník MS, VII, 1947, 189—200; IX, 1950, 1—96. — Vývoj a typy lidových topenišť v Čičmanech v rámci jejich obecného vývoje v Československu. Sborník SNM Etnografia, LXI, 1967, 31—81. Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí. ČL, 53, 1966, 321—348.
- 33) Pozri poznámka 31.
- 34) V. P r a ž á k , Nejnaléhavější úkol dneška — celostátní průzkum naší lidové architektury. SN, 1960, 389—399. Pražák po druhý raz prednášal ľudové bývanie na Univerzite Komenského v Bratislave v rokoch 1955—1957. Medzi Pražákových poslucháčov jeho prvého prednáškového obdobia (1937—39) patria R. Mrlian, A. Malicherčík, M. Kosová, J. Benčík a A. Haburiová.
- 35) Medzi jeho priamych i nepriamych žiakov, ktorí rozvíjajú jeho bádateľské úsilie vo výskume ľudového domu na Slovensku patrí Št. Mruškovič, J. Kantár, J. Botík.
-

Vilém Pražák und die slowakische Ethnographie

Zusammenfassung

Auf Grund der Analyse der Wirkung Pražáks in der Slowakei und seiner die Slowakei betreffenden Werke teilt die Autorin seine Tätigkeit in zwei Etappen ein. In der Vorkriegs- (1919–1939) und Nachkriegsetappe (1845–1969) beteiligte sich Pražák intensiv an dem Sammeln und Erläutern der Volkskultur, an der Organisation der ethnographischen Forschung sowie auch an der Erziehung wissenschaftlicher ethnographischer Arbeitern. Seine Bedeutung und Wirkung in der Slowakei summarierend, gelangt sie zu folgende Schlüssen: Im ersten Zeitabschnitt unterwarf Pražák die slawischen Beziehungen der Europeanistik, in der zweiten, in der Nachkriegsetappe, vermass er sich auf die Erläuterung der slawischen Beziehungen in der slowakischen Volkskultur und er unterwarf die europäischen Beziehungen diesem Problem. In der ersten Etappe arbeitete er mit dem Belegmaterial als Hilfsmaterial und vermass sich hauptsächlich auf die Bearbeitung seiner Thesen, im zweiten Abschnitt erhob er das ethnographische Belegmaterial, das mehr deskriptiv als analytisch traktiert war, auf eine gleichwertige Komponente mit einer theoretischen Bearbeitung der Problematik, womit er stellenweise seine wertvollen Erkenntnisse auf die sekundäre Stelle schiebt. Im ersten Zeitabschnitt bearbeitete er das in der ČSSR mit Unrecht als anspruchlos angesehene Thema mit komplizierten und wissenschaftlich anspruchsvollen Verfahren der Literaturgeschichte, der Komparistik Polívkas und Schwieterings Soziologismus im zweiten Zeitabschnitt bearbeitet er das als anspruchsvoll gehaltene Thema methodisch unauffallend, in Bestrebung, um eine Synthese der methodischen Verfahren seines ersten Zeitabschnittes mit methodologischen Anforderung der historischen Ethnographie.

Heute, bei Bewertung der slowakischen Ethnographie, ist es unmöglich, die Wirkung Pražáks in der Slowakei umzugehen, ebenso wie es unmöglich ist, an die Generation der tschechischen Kollegen zu vergessen, die an der Gestaltung slowakischer Forschungsintitute und pädagogischer Institutionen beteiligt waren. Die Bedeutung Pražáks tritt in den Vordergrund hauptsächlich in den letzten Jahren, wann die slowakische Ethnographie bestrebt ist, ihre Stelle in der nationalen Kultur zu finden und auf die Beziehungen der Volkskultur mit den Kulturen anderer Völker hinweist. Das die Slowakei betreffende Werk von Pražák gehört zu den Gliedern, die den slowakischen Ethnographen helfen, sich selbst kennenzulernen und auf diese Weise die Beziehungen zwischen der heutigen Forschung und der Forschung der vorigen Jahrzehnten, sowie auch zwischen der slowakischen Ethnographie und den europäischen ethnographischen Schulen zu finden.

Tradice a norma v lidové kultuře

OLGA SKALNÍKOVÁ

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Ve své vynikající studii o slovenských lidových výšivkách píše Vilém Pražák o selských venkovských ženách, které pracovaly ve vyšivačských dílnách na zámcích, v měšťanských domech a klášterech. Uvádí, že „tehdy, v XVI. a XVII. století nemohly jich ještě použít k výzdobě textilií pro vlastní potřebu . . . *těž tehdejší skromnost obecného průměru selského, poddanského domu toho ještě nepřipouštěla*“ (podtrženo mnou – O. S.) a dále: „ačkoliv tedy i tu při panských výšivkách jde nepochybně o výrobky lidu venkovského, najmě selského, přece tu nejde o lidové selské umění; nenadešly tu ještě podmínky, jež jsou předpokladem pravého lidového umění: *výšivky tyto nebyly pracovány dle vlastního vkusu a též ani pro vlastní selskou potřebu*“¹⁾ (podtrženo mnou O. S.).

Pražák tu odhaluje důležitý moment v životě lidové kultury. Podmínky a okolnosti, za kterých se určitý prvek stává součástí lidové kultury, odpovídá tradici (skromnost obecného průměru selského) a normě (nebyly pracovány dle vlastního vkusu). Stává se tak Pražákův názor východiskem mé vlastní úvahy o podmínkách životnosti tradice v lidových vrstvách žijících mimo prostředí vesnice, úvahy o stabilitě a vývoji norem, které tyto vrstvy uznávají a jimi se řídí.

Vznik a rozvoj průmyslu, přesuny obyvatel z venkova do měst dávají příležitost prověřit faktory, které jsou uváděny jako základní pro vytváření tradice v lidové kultuře. V teoretických úvahách a pracích, které na toto téma byly zpracovány a publikovány²⁾ shodují se autoři na charakteristikách, které bychom mohli vytknout jako základní předpoklady pro vývoj a životnost tradice: Je to za prvé početně malá skupina, jejíž členové se navzájem znají a jsou vázáni příbuzenskými a sousedskými vztahy, za druhé je potřebná stabilita této skupiny, dlouhodobé společné soužití, kdy dochází pouze k přirozené generační výměně a kdy pouze malá část nových členů přichází do skupiny zvenčí a konečně za třetí příznivě na udržování tradic působí sociální a profesionální homogenost.

Tvrdíme-li, a domníváme se že oprávněně, že i v rozvinuté industriální společnosti existují vrstvy, jejichž způsob života je ovlivňován tradicí nebo viděno z jiného úhlu, že určité tradice jsou živé v některých vrstvách obyvatel, pak zbývá ukázat, které to jsou, kde a jak je nalézáme.

Zaměření výzkumů vycházelo z poznatků o vývoji a struktuře tradiční pospolitosti, z analýz, které pomáhaly vymezit, kdo je nositelem tradice. Výsledky těchto výzkumů ukazují, že ne každý jedinec je schopen pokračovat v rozvíjení tradic. Nositelé tradic musí mít určité předpoklady a určité dispozice, které jim umožňují tradice udržovat, eventuálně je dále rozvíjet. Takovými předpoklady je původ z prostředí, které na tradice dbalo, dostatečně dlouhé období v tomto prostředí prožité, při čemž významnou roli hraje období dětství, kdy je člověk zvláště vnímavý a konečně nemalý vliv má i vedení a nabádání k tomu, aby tradice byly dodržovány (jde zvláště o tradici profesionální, náboženské apod.).

Každý příslušník z prostředí, které žilo tradicemi je sice jejich potencionálním nositelem, nemá-li však tyto potřebné předpoklady, nemohou se jeho dispozice rozvíjet. Neméně záleží i na tom, zda chce či nechce na tyto tradice v novém prostředí, do kterého přešel, navazovat.

Demografická a historická data, která jsou etnografům k dispozici, podávají v obecných³⁾ i dílčích číslech⁴⁾ představu o tom, kdo a proč v které době odcházel z vesnice. Byli to ve všech obdobích většinou příslušníci nižších sociálních vrstev a skupin a pokud jde o věk, byli to lidé mladí. Oba dva faktory jsou nepříznivé pro udržování tradice.

Je známo, že ve společenské struktuře feudální vesnice nižší sociální vrstvy nebyly určujícími pro stanovení způsobu života obce, ale naopak, že v systému rolí jim byla určena pasivní úloha. Nejnovější výzkumy archívních pramenů předkapitalistického období (XVI. – poč. XIX. století)⁵⁾ ukazují na stabilitu skupiny, která určovala způsob života obce. Předpoklady, které dávaly právo příslušnosti k této skupině, byly velikost hospodářství (výměra polností), starousedlictví, příslušnost k rodům, které dlouhodobě držely v obci grunty a věk, který byl zárukou rozvahy a zkušeností, potřebných k řízení obecních záležitostí. Toto vymezení výběru trvalo po celá staletí, než bylo narušeno novými ekonomickými a sociálními proudy po dovršení průmyslové revoluce a změn, které následovaly i v zemědělském hospodaření.

Nižší sociální skupiny přestávaly snášet svou pasivní roli a snažily se vlastním organizováním dosáhnout podílu na řízení obce a na určování způsobu života v obci. Zastoupení ve správě obce se domohly až tehdy, kdy do politického života vstoupily dělnické strany, které měly své stoupence i na vesnicích, určovat způsob života v obcích se jim v té době ještě nedařilo. Avšak i v této oblasti došlo k významné změně. Koncem století se zvláště v blízkosti průmyslových měst a v průmyslových oblastech, kde na vesnicích žili dělníci docházející za prací do průmyslových závodů začal organizovat vlastní společenský život této skupiny. Na vesnicích se vytvářelo druhé středisko, zpravidla hostince, kde se scházeli domkáři a drobní chalupníci spolu s místními dělníky, kde se konaly nejen spolkové schůze, ale i společenské zábavy. Lidé, kteří ve staré struktuře vesnice byli společensky v podřízeném postavení se ve vlastním prostředí osamostatnili a sami rozhodovali o svém

způsobu života a zábavě. Nepomíjeli vžitě tradice, i když proti některým, zvláště pokud se týkaly života v obci, vystupovali zvláště za podpory a záštity politických organizací. Vesnický společenský život obohatili o vlastní zábavy, jejichž náplň přizpůsobovali společenským zábavám městských lidových vrstev. V průběhu tohoto procesu diferenciací odcházeli lidé, většinou mladí, z vesnice do města. Důvody jejich odchodu měly především dvě příčiny. Jednak pro ně jako pro příslušníky nižších sociálních vrstev odchod z vesnice byl záležitostí existenční, jednak od něj očekávali uvolnění ze závislosti na dodržování tradic, uvolnění z patriarchální poslounosti.

Přechod z vesnického do městského prostředí znamenal však také přechod z důvěrně známého do neznámého prostředí. Po počátečním uvolnění, které bylo jedním z prvních pocitů po přechodu do města, přicházel pocit osamění, ztracení v cizím prostředí. A tento pocit vedl osamělého jedince k vyhledávání druhů, kteří pocházeli ze stejného geografického a kulturního prostředí, kteří měli podobné nebo stejné životní způsoby a návyky, kteří znali stejné tradice. Jedinec, který se na čas osvobodil z pout tradice a tradičních norem, je začínal vyhledávat, aby překonal pocit odcizení a strachu v cizím prostředí. Dokladem tohoto postupu jsou nejen analýzy malých skupin městského obyvatelstva, tak jak je zkoumali etnografové na předměstích různých velkoměst,⁶⁾ ale i výsledky výzkumů národnostních menšin v evropských i amerických velkoměstech,⁷⁾ i nejnovější výzkumy skupin dělníků, tzv. Gastarbeiterů, lidí z hospodářsky slabých území jižní Evropy, kteří přechodně pracují ve vyspělých státech západní Evropy.⁸⁾ K podobným závěrům docházejí i studie, zabývající se současným způsobem života ve městech rozvojových zemí.⁹⁾

Proces odklonu a opětného příklonu k tradicím není samozřejmě obecně platný pro všechny, kteří odcházeli z vesnic do města. Záležel případ od případu na celkové úrovni jednotlivce, na prostředí odkud a kam přicházel.

Výzkumy prováděné v minulých letech u nás v prostředí velkých měst přispěly k odpovědi na tuto otázku. Podle požadavků, které jsme uvedli jako základní již v úvodu této úvahy, tj. omezení na malou, pokud možno dlouhodobě stabilní skupinu, sociálně a profesionálně homogenní, se orientoval výběr prostředí na typické sídelní jednotky, jakými byly např. předměstské pavlačové domy nebo příměstské dělnické kolonie. Ve vybraných vzorcích byl pak prováděn výzkum podle obdobného programu.¹⁰⁾

Pavlačové domy jsou typickým způsobem bydlení ve městech v 70.–80. letech minulého století. Najdeme je v Praze, v Brně, Ostravě, Plzni, ve všech průmyslových střediscích té doby. Zpravidla dvou, ale i tříposchoďové domy s byty o pokoji a kuchyni, kterou se vcházelo do bytu z otevřené chodby – pavlače soustřeďovaly pod jednou střechou desítky rodin, skupiny stejně početné jako byly v té době mnohé vesnické osady.

Obyvateli těchto domů byli průmysloví dělníci, řemeslníci, zřízenci a zaměstnanci nižších kategorií, lidé většinou nedávno příchozí z venkova do města. Spole-

čenství, které vytvořili, může svým lokálním i sociálním vymezením na první pohled vyvolat představu, že zde je místo vhodné ke sledování životnosti tradic a s nimi spojených norem v městském prostředí. Bylo by však chybou podlehnout dojmu o srovnatelnosti každého takového domu s vesnickou pospolitostí, byť by nejeden znak k tomu vedl. Jakmile přistoupíme k analýze takovéhoho společenství, pak se ukáže, že otázka je složitější.

Rozebory, prováděné na základě studia archivních materiálů o počtu a složení nájemníků v městských domech v Brně od 70. let,¹¹⁾ v Praze od 80. let 19. století ukazují,¹²⁾ jak proměnlivý byl kolektiv v nájemních domech, zvláště v prvních desetiletích existence těchto domů. Je to samozřejmé a odpovídá to jak dobové ekonomické a společenské situaci, tak mobilitě a postavení dělníků a zaměstnanců, jednotlivců i skupin.

Přechod vesničanů do města, jejich zapojení do pracovního procesu a usídlení má svůj, ve většině případů obdobný vývoj. Do města odcházeli mladí lidé, muži i ženy, aby zde hledali práci. Většinou to byly nekvalifikované síly, pro něž jediným záchytným bodem, a to ne vždy, byl někdo z příbuzných nebo přátel, kdo už ve městě žil a pracoval. Potvrzují to záznamy ve sčítacích listech, kde v řadě rodin je vedle rodinných členů zapsán někdo z příbuzných nebo lidé, o nichž společná domovská obec s majitelem bytu prozrazuje, že ve městě vyhledali rodáka nebo přišli na jeho výzvu. Podobných záznamů je méně o ženách, jednak proto, že jich méně přicházelo, jednak, že převážně jako služky byly dohazovačkami ihned posílány do rodin. V tomto prvním období ztíží můžeme sledovat životnost tradic. Z příslušníka vesnického kolektivu se ve městě stává osamělý jedinec, vytržený ze známého prostředí, ze zvyklostí, kterými byl dosud řízen jeho život. Jistě, že u mnohých toto vytržení vyvolávalo pocit osvobození od pevného řádu, kterým byl spoután v rodině i v obci. Avšak tento pocit osvobození se mnohdy záhy měnil v pocit osamělosti, ztracení v nezvyklém prostředí. Důkazem o snaze překonávat tento pocit jsou opět doklady o častých případech ubytování příbuzných v jednom domě nebo v blízkosti, schůzky svobodných mladých mužů a žen při tanečních zábavách, kde se na určitých místech scházeli lidé z jedné vesnice nebo kraje.¹³⁾ Nepřekvapuje proto, že se opět ve sčítacích arších setkáváme s rodinami, kde manželé pocházejí z jedné vesnice nebo oblasti, i když k jejich sňatku došlo ve městě.

Po založení rodiny, které bývalo spojeno i se zakotvením v zaměstnání, se snížila mobilita dělníka. Měl-li určitou kvalifikaci a vyhovující zaměstnání, vyhledával byt v blízkosti svého pracoviště, v prostředí, které odpovídalo jeho společenskému zařazení. Když jeho rodině prostředí vyhovovalo, nájemné bylo únosné, usazoval se natrvalo. A v této životní fázi, když byly splněny i některé další předpoklady, vracela se rodina dělníka k tradicím, ve kterých její zakladatelé vyrostli.

Jaké jsou ony další předpoklady? Především to je sousedství jiných rodin, které tyto tradice znají a chtějí je rozvíjet. Není tomu tak u všech, neboť přechod do města u mnohých znamená okázalé zřeknutí se tradic, jako něčeho zaostalého,

neodpovídajícího vyššímu stupni způsobu života, kterým měl být život ve městě. Měl-li celý kolektiv podobné názory na způsob života, ať v pozitivním nebo negativním vztahu k tradicím, pak se podle toho rozvíjel společenský život v domovním kolektivu. I v prostředí, které mělo negativní vztah k tradicím, byly rodiny, které je nadále uznávaly. Činily tak ovšem jen ve svém rodinném soukromí, navenek se jich zříkaly a přizpůsobovaly se většině. Ve vztahu ke svým vesnickým příbuzným však zpravidla všichni bez rozdílu zdůrazňovali z prestižních důvodů vyšší stupeň forem městského života a tradice hodnotily jako přežitek. Toto zdůrazňování městských forem se projevovalo jak ve svátečním oblečení, často zdůrazňujícím módní prvky, ve kterém jezdili na venkov ke svým příbuzným, tak ve snaze vyzdobit domácí interiér některými nefunkčními kusy nábytku a předměty, které znali z měšťanských domácností, jako pohovkami, zrcadly, skleníky, soškami a umělými květinami. Avšak i tam, kde byl zdůrazňován odklon od tradic, nebyly v určitých momentech tyto tradice a normy překonány. Staletá tradice, která shromažďovala příbuzné alespoň jednou do roka u příležitosti posvícení, zahrnovala i rodinné příslušníky, kteří žili ve městě. Návštěva rodné vesnice o posvícení byla pravidlem, ke kterému většinou přistupovaly ještě další návštěvy, a to o pouti a na Dušičky, kdy se zajíždělo k rodinným hrobům uctít památku zemřelých.

V těch domech, kde se soustředil a konsolidoval kolektiv nájemníků, který měl určitý vztah k tradicím, vytvořily se postupem času normy soužití, ne nepodobné vztahům ve vesnické pospolitosti, kterým se podřizovali všichni, a které byly závazné i pro případné nově příchozí.

Jaké byly znaky takovýchto společenství? Především to byla povinnost i právo zdravit sousedy a být jimi pozdravován.¹⁴⁾ Nepozdravení bylo projevem roztržky mezi sousedy. Pozdrav dávali děti všem starším osobám, u dospělých se dání pozdravení řídilo společenským postavením, které v domě zaujímal. V společenské hierarchii zaujímal první místo domácí a jeho žena, jiné rodiny se o své společenské postavení zasloužily buď starousedlictvím, profesí nebo vážností, kterou v domě zaujímal. Oslovování se lišilo podle věkových kategorií, stupně sousedských a přátelských vztahů. Tykání bylo obvyklé pouze mezi dětmi a dětem. Udrželo se v těch případech, kdy sousedé vyrostli v domě od dětských let. Jinak převládalo oslovování příjmením a titulem paní, pane. Setkali jsme se však také s případy, kdy děti v domě oslovovaly sousedky důvěrnějším oslovením teto, u kterého v řadě případů zůstaly se svolením oslovované osoby i v dospělém věku. Mezi muži se oslovování zdůvěrňovalo v těch případech, kdy šlo o vztah spolupracovníků z jednoho pracoviště nebo o vztahu mistra a tovaryše, kdy starší oslovoval mladšího buď křestním jménem nebo titulem pane, za kterým následovalo křestní jméno.

Tento okruh spojený vzájemným pozdravem byl první fází vytváření společenství. Další fází bylo navazování kontaktů vyplývajících ze vzájemného sousedství. Podobně jako na vesnici i v městských pavlačových domech bylo toto sousedství dvoustupňové. Bezprostřední sousedství, omezující se na nejbližší sousedy

po obou stranách bytu, eventuelně na celou pavlač a sousedství širší, zahrnující všechny obyvatele domu.

I když sousedství v městských domech postrádalo institucionální znaky, které mělo na vesnici, to znamená především právo rozhodování o tom, kdo bude za souseda přijat, zachovávalo řadu jiných znaků, přijatých a uznávaných celým společenstvím. Byla to především vzájemná pomoc a účast na různých rodinných událostech, dále pak společenský styk od neformálních každodenních rozmluv a besed až ke společným oslavám různých významných dnů nebo událostí, společným zábavám mimo dům. Všechny tyto formy otevřeného spolužití umožňoval a podporoval způsob bydlení, který vedl sousedy k častým kontaktům a umožňoval nechtěné i záměrné proniknutí do soukromí jednotlivých domácností. Možnost společenské kontroly si tak vynucovala dodržování určitých norem ve společenském životě kolektivu.

Bezprostřední lokální sousedství vytvořilo zpravidla mezi sousedními rodinami takové úzké vztahy, které dovolovaly či přímo vyžadovaly účast i na čistě rodinných událostech. Bylo tomu tak při narození dítěte, kdy nejbližší sousedé nabízeli pomoc rodiče, postaraly se o větší děti, hospodařili po dobu, kdy byla žena upoutána na lůžko. Zprostředkovali také informace širšímu sousedskému kolektivu. Podobně tomu bylo o svatbách, kdy takto blízké rodiny posílaly nevěstě dárek, byly pak obdarovány koláči a svatební výslužkou, zatím co ostatní obyvatelé se podíleli na svatbě tím, že se shromáždili při návratu svatebčanů z kostela, kdy přátelé svatebčanů manželský pár „zatahovali“, aby jim popřáli štěstí. Pohřbu se osobně nebo příspěvkem na květinový dar účastnily všechny rodiny usdlé v domě.

Menší sousedské kolektivy, obyvatelé jedné pavlače nebo její části se v letních měsících scházely denně k posezení a besedě na sklonku pracovního dne, celý domovní kolektiv se podílel na tradičních oslavách jmenin Aniček, Josefů, Václavů, kterých byla v té době v každém domě větší skupina. Podobně tomu bylo i s tradičními občůzkami na velikonoční pondělí, na vánoční koledu. Sousedské vztahy byly intenzivnější v jarních a letních měsících, kdy byla možnost neustálé komunikace na pavlačích. V zimních měsících se, na rozdíl od zvyklostí vesnických, sousedé v jednotlivých domácnostech nescházeli. Zato vycházeli společně za zábavou mimo dům, ať do různých spolků nebo na zábavy, do divadla, později do kina.

Sousedské vztahy měly svůj řád i ve vzájemné pomoci. Byly už uvedeny normy vztahů při výjimečných rodinných událostech, jako bylo narození dítěte, svatba, pohřeb. V denním životě a stycích byl nejvolnější vztah mezi dětmi a dospělých k dětem. Bylo možno požádat sousedku o ohlídání dětí, dětem nabídnout pečivo, ovoce, cukroví. Ve vztahu mezi sousedkami bylo přesně vymezeno, u koho je možné si vypůjčit nějakou drobnost, která došla v kuchyni nebo kuchyňské náradí, které se používá pouze výjimečně (např. hmoždíř, formu na těsto apod.), téměř však neexistovaly finanční výpůjčky. Zatajování ekonomické situace bylo otázkou prestižní. Sousedská výpomoc byla samozřejmá v době nemoci, v nenadálých situacích.

Soužití v pavlačových domech, podobně jako v předměstských dělnických koloních, se řídilo určitými normami, které vycházely z tradičního způsobu života na vesnici. Kontinuita představená zde na několika příkladech je zřejmá a je shodná ve všech případech, které mají podobné časové zařazení a sociální prostředí.¹⁵⁾ Potvrzuje naši premisu, že malá lokální skupina, spojená sousedskými vztahy a podobným sociálním zařazením, byla příznivým prostředím pro udržování a rozvíjení tradic.

-
- 1) V. Pražák, Slovenské lidové výšivky, Bratislava 1935, str. 58.
 - 2) Z novějších prací např. H. Bausinger, Volkstum in der technischen Welt, Stuttgart 1961; „Populus revisus“, Beiträge zur Erforschung der Gegenwart. Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde 1966. Volksleben, Bd. 14; O. Skalníková, La fonction de la tradition en tant que norme sociale de la société moderne. Man and Culture II, Opera ethnologica 3, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1968.
 - 3) O. Placht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. — 18. století, Praha NČASV 1957, str. 119—155, kap. Společenské postavení vesnice; J. Pohl, Vylidňování venkova v Čechách v období 1850—1930, Praha 1932.
 - 4) Např. M. Myška, Geneze a vnitřní struktura dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy (1828—1879). Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti. Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě, řada C — 1, č. 1. 1966.
 - 5) Srov. K. Fojtík — V. Svobodová, K otázce vývoje lidové kultury v 16. a 17. století. Český lid 53, 1966, str. 294n.
 - 6) P. Willmott, M. Young, Family and Class in a London Suburb, London 1960, 2. vyd., 1962; R. Glass — M. Frenkel, How They Live in Benthall Green, V: Britain between East end West. London, Contacts Books 1946; H. Klages, Der Nachbarschaftsgedanke und die nachbarliche Wirklichkeit in der Grosstadt. Forschungsberichte des Wirtschafts- und Verkehrsministeriums Nordrhein Westphalen Nr. 566, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1958.
 - 7) Např. dnes již klasická práce W. T. Thomase a F. Znanieckého, Polish Peasant in Europa and America, New York 1918—1921, 2. vyd. 1927, 3. vyd. Chicago 1928.
 - 8) Ina — Maria Greverns, Anpassungsprobleme ausländischer Arbeiter. Populus revisus, Beiträge zur Erforschung der Gegenwart, Tübingen 1966, str. 123—143.
 - 9) Např. G. Ballandière, des Brazzavilles noires, Paris 1955; P. Marris, Family and social change in an African city. A study of rehousing in Lagos. London 1961.
 - 10) Pražský ústav organizoval pod vedením autorky této studie výzkum v pražských pavlačových domech v předměstských dělnických čtvrtích, Žižkově, Libni, Břevnově. Dokumentace provedena arch. L. Štěpánkem je uložena v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze. Podobný program byl sledován při výzkumu v hornických koloniích na Ostravsku a v jiných ostravských sídlištích. Srov. O. Skalníková — J. Šťastná, Svatba v nových městech na Ostravsku, Český lid 53, 1966, str. 23—32.

- 11) Výsledky studia v Brně zpracoval K. Fojtík ve studii Dům na předměstí, Brno v minulosti a dnes V. Brno 1963, str. 45—68.
 - 12) Archív města Prahy, soupis domů a obyvatel 1880, 1890, 1900, 1910.
 - 13) Velmi výstižné toto prostředí líčí Jan Neruda ve své črtě Slovíčko o služkách. Drobné klepy. III. vyd. F. Topič, Praha 1911, str. 140—152.
 - 14) Německá etnografická terminologie má pro tuto formu vztahu výstižný termín Grussgemeinschaft.
 - 15) Vedle domácího materiálu to potvrzují výzkumy a literatura z jiných etnických prostředí. Např. E. Pfeil, Nachbarkreis und Verkehrskreis in der Grossstadt, in Reiner Mackensen e. a., Daseinsformen der Grossstadt, Tübingen: J. C. B. Mohr 1959 (= Soziale Forschung und Praxis, hg. Sozialforschungsstelle an der Universität Münster Dortmund, Bd. 20); D. von Oppen, Familien und ihre Welt. Äussere Bindungen von Familien im Prozess der industriellen Verstädterung einer Zechenfamilie. Westdeutscher Verlag, Köln und Oppladen 1958; R. Heberle, Das normative Element in der Nachbarschaft. Kölner Zeitschrift für Soziologie XI/1959, str. 181—197.
-

Tradition und Norme in der Volkskultur

Zusammenfassung

Der vorliegende Aufsatz konzentriert sich auf die Frage der Lebensfähigkeit der Tradition unter jenen Volkschichten, die nicht im ländlichen Milieu leben, stellt Erwägungen über die Stabilität und Entwicklung der Normen an, die diese Schichten anerkennen und sich danach richten.

Als grundlegende Voraussetzungen für die Entwicklung und Lebensfähigkeit der Tradition umreisst die Verfasserin drei Faktoren: eine zahlenmässig kleine Gruppe, deren Mitglieder einander kennen und durch verwandschaftliche und nachbarliche Beziehungen zueinander gehören, Stabilität dieser Gruppe, soziale und professionelle Homogenität.

Diese Merkmale findet sie auf Grund zahlreicher Untersuchungen im Milieu der Arbeiter-Vorstadthäuser (der sog. Pawlatschenhäuser), wo die Arbeiter-, Handwerker- und Angestelltenfamilien lebten, die in der ersten, höchstens in der zweiten Generation vom Lande, aus niedrigeren sozialen Schichten stammten. Der Übergang der Landbevölkerung in die Stadt, ihre Ansiedlung, hatte grösstenteils eine analoge Entwicklung. In die Stadt wanderten junge Leute ab, für die einziger Anhaltspunkt, und dies nicht immer, jemand von den Verwandten oder Freunden war, der bereits in der Stadt angesiedelt war. Beweise hierfür liefern zahlreiche Aufzeichnungen in den Volkszählungsbögen.

In dieser ersten Periode können wir schwerlich eine Lebensfähigkeit der Traditionen verfolgen. Der Angehörige des ländlichen Kollektivs wird in der Stadt zunächst zum einsamen Einzelgänger, der aus dem bekannten Milieu, aus den Gewohnheiten herausgerissen wird, wonach sich sein Leben bisher richtete. Bei einigen rief diese Herausgerissenheit das Gefühl der Befreiung von der festen Ordnung hervor, durch die er in der Gemeinde und Familie gebunden war. In der Regel verwandelt sich das Gefühl der Befreiung in ein Gefühl der Verlassenheit und in ein Streben nach Verwurzelung. Er sucht Verwandte, Bekannte, Leute aus seiner Heimatgegend auf. Auch dies wird durch die Materialien in den Archiven bestätigt. Die Verwurzelung in der Familie und die dauernde Ansiedlung fördern die Rückkehr zu den Traditionen. Günstig wirkt die Nachbarschaft anderer Familien, die solche Traditionen haben. Wenn das Milieu nicht günstig ist, erhalten sich die Traditionen nur im Familienmilieu, nach aussen findet eine Anpassung an die Umgebung statt.

In jenen Häusern, wo sich ein Kollektiv von Mietern konzentrierte und konsolidierte, das eine positive Beziehung zu den Traditionen hatte, entwickelten sich Normen des Zusammenlebens, die jenen in der ländlichen Gemeinschaft nicht

unähnlich sind. Worin beruhten diese Normen? In der Verpflichtung, die Mieter zu grüssen (Grussgemeinschaft), in den sich aus der Nachbarschaft der Mieter ergebenden Kontakten. Diese Nachbarschaft war zweistufig: unmittelbar, in Beziehung zu den Nachbarwohnungen oder den Gängen, und weitergehend, indem sie alle Hausbewohner umfasste.

In der unmittelbaren Nachbarschaft war die Beteiligung der Mieter an Familienangelegenheiten (Geburt eines Kindes, Hochzeit) selbstverständlich, dieser gesellschaftliche Kontakt reichte von unformellen tagtäglichen Unterredungen und Unterhaltungen bis zu gemeinsamen Feiern bedeutsamer Tage und Ereignisse, an denen das gesamte Nachbarkollektiv des Hauses teilnahm (Namenstagsfeier, Sternsingen, Osterbescherung). Die nachbarlichen Beziehungen waren in den Frühjahrs- und Sommermonaten intensiver, wo die Möglichkeit beständiger Kommunikation auf den gedeckten Gängen (Pawlatschen) bestand. In den Wintermonaten kam man nicht in den Wohnungen zusammen, zum Unterschied von den ländlichen Gepflogenheiten (Spinnen, Federschleissen).

Diese Normen des Zusammenlebens nahmen ihren Ausgang von der traditionellen Lebensart auf dem Lande. Sie bestätigen die Prämisse, dass eine durch ähnliche Abstammung, durch nachbarliche Beziehungen und ähnliche soziale Einstufung verbundene kleine lokale Gruppe in der Stadt ein günstiges Milieu für die Aufrechterhaltung und Entfaltung der Traditionen abgab.

Jaskynné bydliská na Slovensku

JÁN MJARTAN

Národopisný ústav SAV, Bratislava

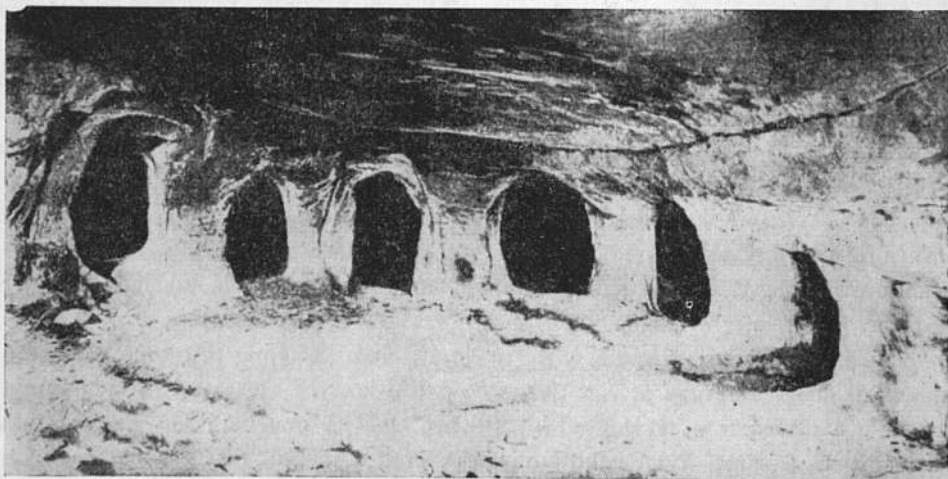
Celkove rozlišujeme dva druhy ľudských bývaní budovaných čiastočne alebo celkom pod zemským povrchom. Sú to jednak zemnice a polozemnice, ktorých podstatným znakom je, že ich obývací priestor je vyhlbený zvisle pod okolitý povrch v podobe jamy rozličnej hĺbky a najčastejšie štvorcového alebo obdĺžnikového tvaru.¹⁾ Zemnice ako trvalé bydliská patria u nás do dávnej minulosti a ich výskyt je predmetom archeologických výskumov. Zaslужujú si však aj pozornosť etnografov, pretože podobným spôsobom sa budovali aj niektoré staršie dočasné útulky lesných robotníkov, pastierov, bývalých uhliarov a pod., ktoré sme mohli na Slovensku sledovať takmer až do súčasnosti.

Ďalšie podzemné bydliská sú do úbočí kopcov alebo riečnych terás vyhlbené priestory. Z okolností, že už najstaršie doklady ľudskej kultúry, pamiatky zo staršej doby kamennej sa objavili v jaskynných sídliskách, hľadala sa súvislosť medzi týmito prirodzenými a umele ľudskou rukou vytesávanými jaskynnými bydliskami. Usudzovalo sa, že umelé jaskyne vznikli jednak zväčšením a rôznou úpravou prírodných dutín, alebo im tieto slúžili za vzor. Tento náhľad sa však neprijíma bezvýhradne. Predpokladá sa totiž, že vhodné prírodné podmienky, ako vysoké brehy a terasy riek, vrstvy diluviálnej spraše alebo poddajné horniny pieskovca a vulkanických tufov umožnili človeku aj na nižšom stupni kultúrneho vývinu a technického pokroku, aby si do nich vydlabal priestory na bývanie, takzvané jaskynné či skalné bydliská.²⁾ Pre tento náhľad svedčí aj okolnosť, že umelé jaskynné priestory sa vyskytujú na viacerých oblastiach zemského povrchu, v rozmanitom množstve a prevedení a väčšinou na takých miestach, kde nijakých prírodných jaskýň niet a nebolo.

Ďalšou otázkou je pre aké účely si človek tieto jaskynné priestory vyhlboval, na čo ich používal. Aj tu je viac dohadov, podľa ktorých niektoré jaskyne vskutku mohli byť dávnyimi a trvalejšími bydliskami, iné sa používali len dočasne ako úkryty pred nepriateľskými nájzdami alebo pred zlodejmi, iné zasa len v období určitých prác, počas ktorých človek musel mať útulok mimo svojho bydliska a takéto boli aj útulky pre pastierov a pre ich stáda. Ďalšie používali ako skladové priestory pre hospodárske plodiny, potravinové zásoby alebo iný tovar, teda ako úkryty

pre movitý majetok, najmä počas vojnových nepokojov a pod.³⁾ Nechýbajú ani náhľady, že rozsiahlejšie umelé podzemné priestory slúžili za úkryty rozličným a v príslušnom období zakázaným náboženským sektám. U nás napríklad sa to tvrdí o podzemných priestoroch v Čachticiach a na Morave o početných tzv. „lochoch“.⁴⁾ Na oboch miestach mali slúžiť za úkryty novokrstencom. A napokon niektoré podzemné priestory používali aj rôzne asociálne živly, zbojníci, zbehovia a pod.⁵⁾

Uvedené otázky sú aktuálne aj pre územie Slovenska. Máme tu viac prirodzených jaskýň, ktoré boli sídliskami už paleolitického človeka,⁶⁾ ale je tu značné množstvo aj ďalších jaskýň a podzemných dutín, umele vytesaných priestorov, ktoré vzbudili pozornosť našich a zahraničných bádateľov najmä v takých prípadoch, kde sa v týchto jaskyniach vyskytli nesporné stopy po prítomnosti človeka. Z našich bádateľov Andrej Kmet upozornil na takéto v Hontianskych Tesároch. Sú to takzvané „dúpence“, do úbočia zlepcových a pieskovcových skál vytesané priestory, ktoré Kmet preskúmal.⁷⁾ Už podľa názvu usudzuje, že sú dávneho pôvodu, pretože názov „dúpa“ ľud už dávno nepoužíva. Pre tento náhľad svedčia aj výsledky jeho prieskumov, v prvom rade okolnosť, že nejde o dutiny vytvorené prírodou, ale že boli vydlabané ľudskou rukou. „Kresané sú tak pravidelne a čisto, že na vchodoch vykresané sú i dveraje i prah“ (obr. č. 1). Kmet ďalej opisuje v susedstve dúpeníc sa nachádzajúce väčšie podzemné priestory, ktoré nazýva „dúpy“, na rozdiel od menších dúpeníc. Sú vytvorené tiež ľudskou rukou, Kmet našiel v nich aj zvyšky ohnísk, ale ich pôvod sa mu zistiť nepodarilo. Čo je však pozoruhodné a cenné, v súvislosti s nimi zaznamenáva aj ľudovú tradíciu, podľa

Obr. č. 1. Jaskyne zvané „dúpence“ v Hontianskych Tesároch, popísané Andrejom Kmetom.

ktorej šlo o skrýše „od tureckých (alebo trebárs tatárskych) časov“. Tento údaj je pozoruhodný najmä preto, že ľudová tradícia na južnom Slovensku aj iné jaskyne a pivnice označuje ako úkryty pred Tatármi alebo Turkami.⁸⁾

Súčasným prieskumom v teréne sme zistili, že okolitý ľud tieto jaskynné priestory pozná. Podľa ľudových informátorov „sú to také jaskyne, diery vydlabané do mäkkého brala, kde sa ľudia schovávali pred Turkami“. Výraz „dúpenca“ sme nezistili. Traduje sa tu povest', že počas jedného tureckého útoku obyvatelia sa uchýlili do týchto jaskýň, tu sa zatarasili a dlhší čas bránili. Keď už boli na konci so zásobami potravín, posledný bochník chleba vyhodili Turkom, aby im tak dali najavo, že ešte majú dosť zásob a že sa ešte dlho môžu brániť. Nato Turci odtiahli.

Ďalšie podzemné priestory, už výslovne ako „podzemné obydlia“ spomína Kmeť v Sebechleboch (teraz okres Zvolen), ktoré preskúmal aj rakúsky bádateľ Lambert K a r n e r.⁹⁾ Vydlabané sú do skaly, niektoré aj zdobené, s kozúbkami a kominkami, čo svedčí, že boli, či mohli byť obývané. V Sebechleboch je vskutku ešte aj dnes mnoho podzemných pivníc, v chotárnej časti obce Staré hory je ich pokope väčšia skupina. Vinné budy pri pivniciach sú v sezóne prác na vinohradoch dočasne aj obývané, ale o trvale obývaných jaskynných priestoroch sa do súčasnosti už nijaká tradícia nezachovala (prieskum roku 1969).

Všeobecne o svetových jaskyniach a v tom aj o slovenských písal ešte pred Andrejom Kmeťom uhorský učenec Flóris R ó m e r. Podľa údajov získaných z odbornej literatúry píše o jaskynných bývaniach v Európe, Ázii, Afrike a tak pristupuje k popisu jaskynných objektov v Uhorsku, medzi ktorými uvádza aj lokality na Slovensku.¹⁰⁾ Delí ich na jaskyne obývané a zbojnícke. Aj on zaznamenáva ľudovú tradíciu, že slúžili ako úkryty proti Tatárom, Turkom a iným nepriateľom.

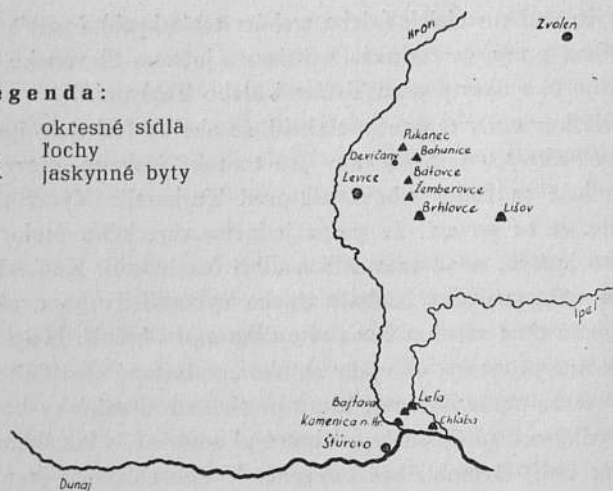
Rómer za najvýznamnejšie pokladá jaskynné bývania v Štefanove na západnom Slovensku (okres Senica). Cituje náhľad Arnolda I p o l y i h o,¹¹⁾ že tu môže ísť o pamiatky z praveku a teda o doklady najstaršieho ľudového bývania u nás. Sám ich pokladám za oveľa mladšie a predpokladám, že pôvodne to boli vinné pivnice a až po zničení viníc fyloxérou, teda v druhej polovici 19. storočia ich prebudovali na bydliská.¹²⁾

V súčasnosti sú na Slovensku tri lokality, kde ešte možno sledovať, alebo aspoň sčasti zrekonštruovať jaskynné bydliská, resp. zachytiť proces ich zanikania. Sú to oblasti: obce Kamenica nad Hronom, Chľaba, Lefa a Bajtava v okrese Nové Zámky, ďalej obec Brhlovce v okrese Levice a napokon obec Lišov v okrese Zvolen (obr. č. 2). Brhlovce a Lišov sú vo vulkanickom pásme karpatských predhorí, nadväzujú na podobné jaskynné bydliská v severnom Maďarsku a majú niektoré spoločné znaky aj s jaskyňami v Sedmohradsku a na Balkáne. Jaskynné bydliská na južnom Slovensku majú zasa viac analógií s podobnými dutinami v Zadunajsku a na Balkáne.¹³⁾

Zo súčasných slovenských skúmateľov povšimli si niektorí jaskynné bývania v Brhlovciach. Tak Michal K a t y k¹⁴⁾ podáva o nich len stručnú správu a hodnotí

Legenda:

- okresné sídla
- ▲ Iochy
- ▲ jaskynné byty

Obr. č. 2. Mapa jaskynných bytov na Slovensku a pivníc zvaných „Iochy“.

ich ako zdravé bydliská. Štefan Janšák¹⁵⁾ tento spôsob bývania charakterizuje ako „atavistickú zvyklosť“, pretože naši praotcovia bývali v jaskyniach nielen v dobe zaľadnenia strednej Európy, ale sem sa uchýľovali aj pred nájazdmi Turkov a pred lupičskými bandami. Jozef Fraňo¹⁶⁾ v novej štúdiu ich pokladá za dožívanie osobitnej formy troglodytizmu. Napokon Pavol Stano¹⁷⁾ je toho názoru, že brhlovské, do skalnej steny vytesané priestory boli pôvodne obydľím želiarov (inquilini) a pastierov miestneho zemepána, čiže ide v minulosti a v dôsledku toho sčiasťky až do súčasnosti o jav sociálny.

1. Kamenica nad Hronom, Chľaba, Lefa a Bajtava

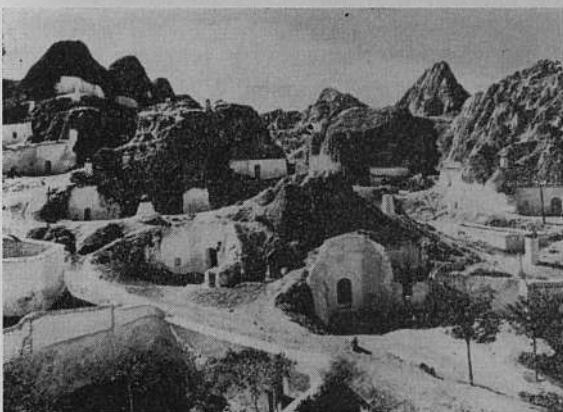
Obce tejto prvej lokality ležia na ľavom brehu rieky Dunaja, v oblasti sútoku Dunaja a Hrona (a neďaleko je aj údolie Ipľa) a charakterizuje ich terasovité osídlenie na brehoch týchto riek. Najzreteľnejšie sa to prejavuje ešte i dnes v Kamenici nad Hronom a Chľabe. Nad oboma dedinami je kopec, na ktorom možno rozlíšiť dva sídelné stupne nad sebou, dve terasy. A práve do úbočí týchto horných terás, teda sídelne starších, sú vyhlbené aj jaskynné bydliská a pivnice.¹⁸⁾ Tretia sídelná skupina dediny je dolu v údolí s bežne stavanými domcami na povrchu a s rozsiahlymi záhradami. Pre postup osídlenia je príznačná aj ľudová terminológia. Vrchnú terasu na úbočí kopca miestny ľud maďarskej národnosti aj teraz nazýva „part“, čiže breh (rieky), hoci koryto rieky je teraz ďalej. Dolnú terasu nazýva „lapos“, čiže plochá, teda plošina. Pre hornú terasu, kde v minulosti bolo viac jaskynných bydlísk, nie je bezvýznamná ani ľudová charakteristika: „Sem vytlačili chudobu. Veľké záhrady sú dolu, lebo tam bývajú veľkí gazdovia. Tu hore je chudoba“.

Obr. č. 3. Jaskynný byt v Lhotke, okres Mělník, Čechy.

Obr. č. 3b. Jaskynné byty v Avcilare v Malej Ázii.

Obr. č. 3a. Jaskynné byty v Guadixe v Španělsku (pohľadnica).

Nie je ďalej bez významu, že táto oblasť patrí medzi najstaršie kultúrne oblasti Slovenska. V Kamenici nad Hronom zistili neolitické sídlisko a od tohto obdobia je tu nepretžitá sídelná a kultúrna kontinuita až po historickú dobu. Z Chľaby sú známe nálezy už z doby bronzovej a sú známe aj zo širšieho okolia týchto lokalít na južnom Slovensku. Odôvodnene možno teda predpokladať, že jaskynné bydliská v týchto dedinách majú dávnu historickú minulosť.¹⁹⁾

Za závažný doklad ich starobylosti pokládám aj ich ľudové pomenovanie. V celej oblasti, a to rovnako v etniku slovenskom ako aj maďarskom, dodnes sa zachoval pre ne názov „burdel“, ale aj v skomolenom znení „gurdel“. Je známe, že burdel, starý názov pre primitívne, najmä zemnicové bydliská, doložený je aj z iných oblastí Európy.²⁰⁾ Vyskytuje sa napríklad aj medzi Huculmi na pomenovanie biednych chatrčí chudoby a známy je aj v Moldavskej a Ukrajinskej SSR pre pomenovanie obytnej polozemnice s pletenými stenami omazanými hlinou a s dvoj-spádovou strechou.²¹⁾ V Bulharsku, hlavne v južnej Dobružii, boli burdely tiež polozemnice a takisto aj v Rumunsku.²²⁾ Z týchto dokladov je zjavné, že burdel bol pôvodne názov pre obývané zemnice a až sekundárne aj pre pomenovanie biednych chatrčí a vôbec primitívnych bývaní aj iného druhu. Môžeme ho teda považovať za doklad aj pre starobylosť jaskynných bydlísk u nás a túto jeho dokumentárnu závažnosť neznižuje okolnosť, že pod týmto názvom sa na Balkáne a inde rozumie zemnica a nie jaskyňa. V každom prípade tento ľudový termín vyjadruje okolnosť, že ide o primitívne bývanie. Zaujímavé je ďalej, že ľudoví informátori v našej juhoslovanskej oblasti burdelom nazývajú výlučne obývané pivničné priestory. Iné pivnice, vinné a skladové nie, tie sú pivnice. Konkrétne na niektoré terajšie pivnice, ktoré boli v minulosti obývané, pripomenuli, že „aj táto pivnica bola kedysi gurdelom“, čiže bývali v nej.

V obci Kamenica nad Hronom bolo podľa tradície ešte tak pred 40–50 rokmi asi 20–25 jaskynných bydlísk, burdelov, pričom sa nevyklučuje, že v dávnejšej minulosti ich mohlo byť ešte viac, lebo v súčasnosti vidíme ako z roka na rok ubúdajú, ako sa rušia alebo premieňajú na pivnice a ich obyvatelia sa sťahujú do murovaných domov. No nechýbajú ani odlišné údaje. Iní informátori totiž tvrdia, že obývaných jaskýň bolo v pomere k voľne postaveným domom vždy pomerne málo, že burdely boli bydliská skôr len výnimočné a len pre chudobu. Väčšina priestorov vydlabaných do úbočia kopca slúžila vždy ako vinné pivnice, alebo ako pivnice na uskladnenie poľnohospodárskych plodín, čiže majú funkciu komôr. Treba registrovať aj tieto odlišné náhľady na množstvo jaskynných bydlísk, i keď nemia na skutočnosť, že tu a na okolí takéto bydliská boli, že ich bolo viac a že ich zvyšky sa zachovali až do súčasnosti.

Pri prvom výskume roku 1962 sa ešte plne používalo jaskynné bývanie Viktórie Molnárovej, v tom čase 76-ročnej vdovy (obr. č. 4). Bývala tu nepretržite, stále a sama, lebo manžel zomrel a deti sa rozišli. Bola s týmto bývaním spokojná, tvrdila, že sa jej tu dobre býva, „izbička“ je v zime teplá a v lete varí vonku. Tento

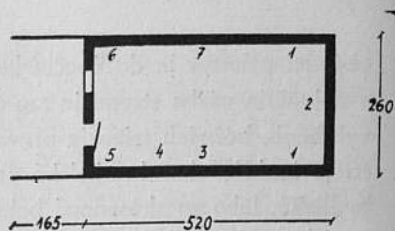
obývací priestor je do úbočia kopca vyhlbená dutina, dlhá 520 cm, široká 260 cm a najväčšia výška stropu je 220 cm. Spodná plocha, podlaha je tvaru obdĺžnika, no vyhlbenie bočných stien je prevedené do polkruhovitého oblúka na spôsob klenby, čo je inakšie charakteristické pre všetky starodávne hlinené a sprašové jaskynné bydliská, lebo zo skúsenosti bolo známe, že takto formované jaskynné priestory sú staticky najstabilnejšie a stropy netreba osobitne zabezpečovať podopieraním.²³⁾ Pred vstupnými dverami do obývacej miestnosti, izby, pôvodne bol zvrchu krytý vchodový priestor, tiež vhlbený pod úbočie, zhora je chránený v šírke 260 cm, ako izba za ním. Cez leto a vôbec za priaznivého počasia obyvateľka sa najviac zdržovala pod týmto zhora krytým závetrím, do izby išla len večer spať, čiže tento priestor spĺňal funkciu predsienky. Tu mala aj sporáček, na ktorom v lete varila. Druhý, murovaný sporák bol v izbe, v zime sa používal na varenie a aj na vykurovanie izby. Pretože nadložené vrstvy nad predsieň vplyvom snehu a dažďa sa narúšali a zavaľovali, ešte manžel ich podoprel drevenými stĺpmi. No na poslednej snímke ich už nevidíme (obr. č. 5).

Dvere do izby mali rozmery 170x90 cm a boli zbité z dosák. Okno bolo na frontálnej stene vedľa dverí, veľké 65x80 cm, dvojkridlové, každé krídlo na tri tabličky. Podlaha bola udupaná zem, bočné steny sú zabielené vápnom, stropná časť klenby natretá na tmavošedo. Izbu osvetľovala petrolejová lampa. Interiér bol riešený tak, že uprostred, kde je strop najvyššie, bol voľný priechod, všetko zariadenie, nábytok, sporák, kuchynský riad a pod. bolo umiestnené pri dvoch pozdĺžnych stenách. Zariadenie bolo úhľadné, všade je vzorná čistota, takže bývanie pôsobilo dobrým dojmom (obr. č. 6-7).

Vedľa obytnej izby, osobitne do úbočia, s vchodom z predsienky, boli vyhlbené ďalšie priestory, a to dve komory na uskladnenie zásob potravín a rozličného domáceho náradia. V prednej komore bola polica so zaváraninami, koryto, kôš, fľaše, štetka, pasce na potkany, na stene zavesený lampáš atď. V druhej, zadnej komôrke boli debničky, súdky, zemiaky, stará obuv a pod.

Dokladom, ako bývalé jaskynné bydliská zanikli, je aj toto bydlisko Molnárovej. Počas ďalšieho výskumu v obci roku 1969 bola už tri roky mŕtva. Jej pivničné bydlisko zostalo opustené, nik sa sem na bývanie nenášťoval a zariadenie bolo odšťahované. Dnes je toto bývanie úplne zničené, predná, frontálna stena izby je zvalená, priestory sú prázdne, takže v tomto stave nie sú síce ani na pivnice. Dnes informátori zdôrazňujú, že takto sa už nebýva a ani bývať nedá. Ba poniektorí akoby sa hanbili, že kedysi ľudia takto bývali.

Pravda, zánik jaskynných bytov nepostupoval vždy takto bezohľadne. Viaceré pivnice, v ktorých prestali bývať, používali ďalej ako letné kuchyne. Takáto pivničná letná kuchyňa je napríklad ešte pri dome č. 367. Obytný dom je vpredu pred svahom a vzadu do úbočia je vyhlbený pivničný priestor, ktorý je zariadený ako kuchyňa. Je tu sporák, police s kuchynským riadom, čiže kuchyňa sa ešte stále používa (obr. č. 8).

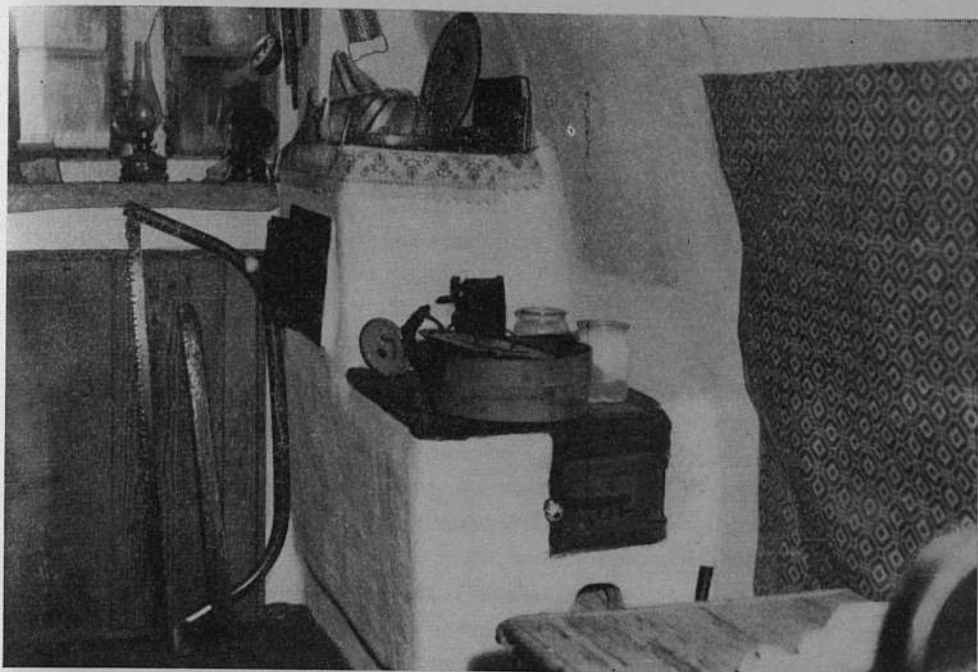

Obr. č. 4. Kamenica nad Hronom.
Pôdorys izby V. Molnárovej:
1 = postele, 2 = stolička,
3 = stôl, 4 = sporák, 5 = lavička,
6-7 = skrine (1962).

Obr. č. 5. Kamenica nad Hronom.
Jaskynný byt V. Molnárovej, pohľad (1962).

Obr. č. 6. Kamenica nad Hronom. Interiér izby V. Molnárovej, zadná časť (1962).

Obr. č. 7. Kamenica nad Hronom. Interiér izby V. Molnárovej, predná časť so sporákom (1962).

V Kamenici nad Hronom pod číslom 253 je byt zaujímavej vývinovej situácie. Vlastný obytný trakt je jednopriestorová budova, opretá zadnou stenou do úbočia kopca. Hneď za domom je do kopca vytesaná pivnica, dvere do nej vedú priamo z izby domu. Izba je veľká 430x380 cm, výška stropu 240 cm. Pôvodne to bola vinná búda, „hajlok“, postavená pred vinnou pivnicou a tu bol preš a iné vinohradnícke náradie. Terajší majiteľ kúpil hajlok roku 1958 za 2100 korún, poopravoval ho, návozom hlíny zdvihol podlahu, aby mal suchý spodok a celú miestnosť upravil na obývaciu izbu, zariadenú veľmi skromne. Sporák postavil do kúta pri stene od pivnice a pre odvod dymu postavil k tejto stene **komín**. Počas výskumu roku 1962 bývali tu štyri osoby, manželia a dve deti. Manžel a 18-ročný syn sú chorí na tbc. (obr. č. 9).

Pred frontálnou stenou domčeka je záhradka na zeleninu. Plánuje pristavať ešte kuchynku.

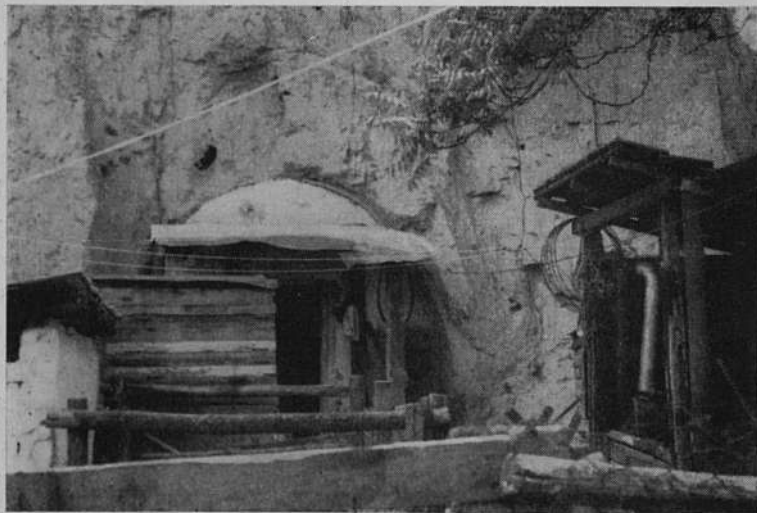
Tento objekt je dokladom ako sa z vinných pivníc a búd budujú domce. Z hajloku je izba a bývalá vinná pivnica sa teraz používa ako komora. Nemožno teda vylučovať, že podobný proces mohol prebiehať aj v iných objektoch a je odôvodnený predpoklad, že niektoré jaskynné byty vznikli z pôvodných vinných pivníc.

Pravda, nie všetky a bolo by nesprávne generalizovať, čiže pripustiť len túto jednu možnosť.

Ďalší variant je pod č. 302. Tu je obytný trakt vo voľne postavenom dome pred úbočím. Vzadu za domom je voľný dvor a konča neho je do kopca pivnica, ktorá sa používa aj na víno aj na iné plodiny (zemiaky, kapustu, zeleninu a pod.), lebo „tu sa to všetko zmesť, nepobije sa“. Tento variant sídelnej jednotky, keď vzadu za domom a za dvorom je do úbočia vydlabaný jaskynný priestor, ktorý sa používa ako pivnica, je tu všade bežný najmä na vrchných terasách, takisto aj v susednej Chľabe, ba nachádzame ho aj v ďalších lokalitách, v Brhlovciach a Lišove, je to teda pre súčasnosť najčastejšie sa vyskytujúci typ, ktorý má mnohé paralely takmer všade, kde sa jaskynné byty vyskytujú alebo vyskytovali (obr. č. 10).²⁴

V dedine Chľaba sme už ani roku 1962 živé jaskynné bývanie nenašli. Pod č. 101 sa zachoval do úbočia kopca vyhlbený priestor, ktorý bol obývaný ešte roku 1959. Býval tu Andrej Medrik, 68-ročný dôchodca, so svojou matkou vdovou, lebo bol slobodný a po jej smrti začas aj sám. Bol nemajetný a chorý na srdce. V uvedenom roku odišiel do domu dôchodcov (obr. č. 11).

Obytný priestor, izba, je vyhlbený do úbočia v tvare obdĺžnika veľkosti 350x285 cm, dlhšou stranou k priečeliu. Priestor je aj tu formovaný do klenby, najväčšia výška stropu je 300 cm. Uprostred frontálnej steny sú dvere, plné doskové, veľkosti 168x70 cm, z oboch strán dverí sú okná veľké 50x70 cm, jednoduché, na štyri tablice. Steny boli zabielené vápnom, stropná časť klenby je tmavošedá až

Obr. č. 8. Kamenica nad Hronom. Jaskyňa pri dome č. 367 používaná ako letná kuchyňa (1969).

šedočierna, lebo je začadená. Keď Medrik zostal sám, jeden čas si totižto kládol oheň voľne na podlahe a dym unikal dvermi a oknami. Inakšie počas normálneho bývania bol tu okrem nábytku prenosný liatinový sporák („transport“), plechová rúra na odvod dymu bola vyvedená cez prednú stenu nad pravým oknom (obr. č. 12).

Obr. č. 9. Kamenica nad Hronom.

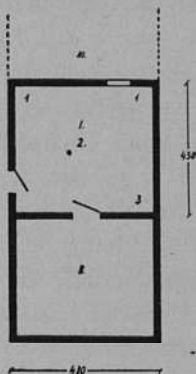
Pôdorys bytu č. 253:

I = izba, II = pivnica,

III = záhradka. 1 = posteľ,

2 = stôl so 4 stoličkami,

3 = sporák (1962).

Obr. č. 10. Kamenica nad Hronom. Dvor pri dome č. 302. Vzadu v úbočí pivnica (1962).

Okrem obytného priestoru aj tu boli ďalšie pre hospodárske účely, rovnako vyhlbené do kopca. Napravo od izby bola mašťaľka a za ňou ešte jeden priestor, kde bola postavená pec na pečenie chleba a naproti nej ďalší, ktorý sa používal ako pivnica. Odvod dymu od pece bol riešený tak, že do nadložnej vrstvy nad pecou bol prevrtaný otvor až hore na povrch kopca. Tu na hrebeni ešte donedávna trčala plechová rúra nasadená na otvor.

Informátor Karol Szajkó býva v dome č. 21 niže cesty, ale naproti domu za cestou, teda na hornej strane od cesty má do úbočia kopca vyhlbenú a nanovo moderne vybudovanú pivnicu (obr. č. 13.). Udáva, že roku 1909 sa narodil v tejto pivnici, ktorá v tom čase bola pre celú rodinu jaskynným (pivničným) bývaním. Ešte aj teraz vidieť na stene vybielenú časť a napravo od dverí je stena začadená, lebo tu stál sporák, stavaný z hliny. Vrchná časť dverí bola zasklená na osvetlenie izby. No okrem týchto dverí sú tu ešte aj teraz plné vonkajšie dvere, ktoré sa zatvárali na noc a aj v zime boli väčšinou zavreté. Toto pivničné bývanie pozostávalo z dvoch priestorov. Predný priestor od cesty bola izba, za ňou ďalej do kopca bola komora oddelená od izby dvermi (obr. č. 14.). V komore bola chlebová pec. Vývod dymu z pece aj tu bol riešený zvislým kanálom cez nadložnú vrstvu, hrubú asi 50 m a hore bol ešte nadstavaný komín.

Roku 1912 sa rodina stadiaľto vysťahovala do murovaného domu a teraz sa oba tieto priestory používajú ako pivnice. Vchod je vybetónovaný a nanovo upravený. Podľa informátora v dvadsiatych rokoch, teda po prvej svetovej vojne, v takýchto jaskynných priestoroch bývalo v obci ešte asi 6–7 rodín a po roku 1945, po druhej svetovej vojne ešte dve rodiny; teraz už nikto.

Všetky takéto pivničné byty boli vyhlbované do klenby a vchod býval zvonku okolo vybielený. Nazývali ich „pivničný byt“, maďarsky „pincelakás“.

Počas druhej svetovej vojny, pri prechode frontu roku 1944, čo tu trvalo vyše troch mesiacov, tak obývané burdely ako aj ostatné pivnice slúžili obyvateľom ako úkryty, v nich bolo uchýlené takmer všetko obyvateľstvo dediny. U Szajkov bolo napríklad 53 ľudí, chlapov, žien a detí.²⁵⁾

Okrem kultúrnych, spoločenských a hospodárskych dôvodov k zániku pivničných bytov prispievajú aj prírodné pomery. Niektoré pivnice sú síce zvnútra skala, ale zvonka na strane vchodu aj tu býva hrubá vrstva hliny. Okrem toho je tu mnoho pivníc, najmä na hornej terase vyhlbených do „čistej“ hliny. Obyčajne na jar, keď sa začne topiť hrubá vrstva snehu na kopci, alebo keď sú dlhšie trvajúce lejaky, predná časť kopca, kde je zrezaná zvislá stena, v ktorej sú otvory do pivníc, sa rozmočí a zosunie. Keď sa zával odprace, stena zase ustúpi ďalej do kopca, ale často sa poškodí aj pivnica, treba ju vyčistiť, znovu upraviť vchod, prípadne aj vo vnútri vystužiť. No mnohé pivnice sa neopravujú, zostávajú nepoužité a postupne sa celkom zničia. Na druhej strane však pre skladové účely vyhlbujú aj nové pivnice, čo ide pomerne ľahko, lebo sa kope do hliny a na to stačí čakan a lopata, skála sa

nájde len zriedka, kde-tu v hĺbke. Nateraz ešte takmer za každým domom je pivnica, ako sme už vyššie uviedli (obr. č. 15).

V susedných dvoch obciach, v Bajtave a Lele, je tiež mnoho pivníc do úbočia vrchu. Pamätajú sa, že dávnejšie aj tu boli pivničné byty. Jeden z informátorov v Bajtave k tomu dodáva, že v takýchto jaskynných bytoch nebývali len chudobní, ale aj bajetnejší. Jeho svokry starý otec, kováč Midal, býval v takomto pivničnom byte asi pred 150 rokmi a bol to dobrý gazda. V Lele sa traduje, že v poslednom takomto byte bývala Cigánka, ale to už bolo dávnejšie a po jej smrti zostala pivnica neobývaná a spustnutá.

Z Bajtavy máme zase aj negatívne údaje, že síce pivníc do kopca je dosť, ale sa nepamätajú, že by v nich boli aj bývali. I toto zaznamenávame, pretože táto výpoveď vyjadruje dnešný náhľad ľudu na jaskynné bývanie, i keď je to v rozpore s konkrétnymi dokladmi a dôkazmi.

2. B r h l o v c e

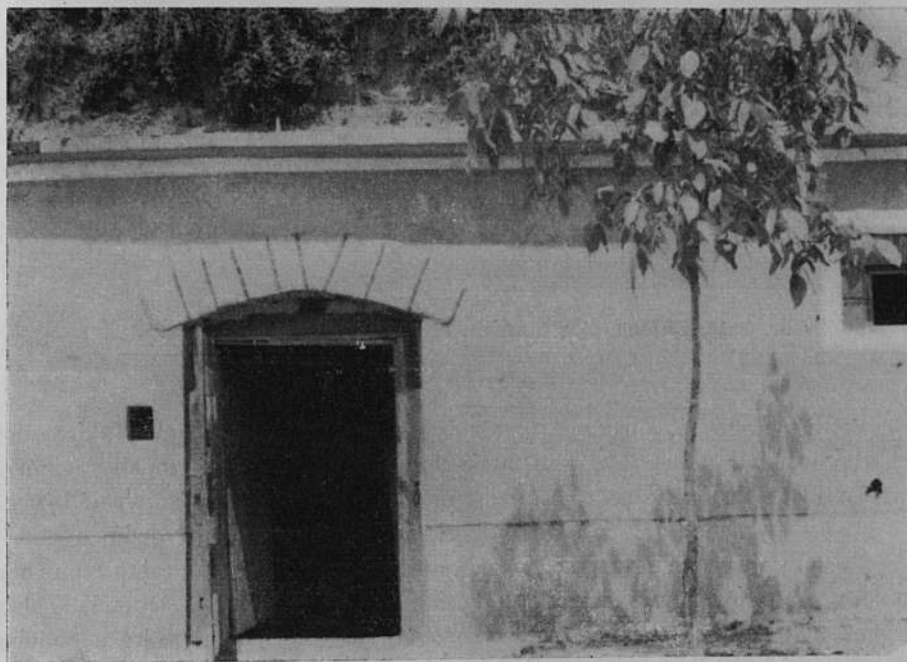
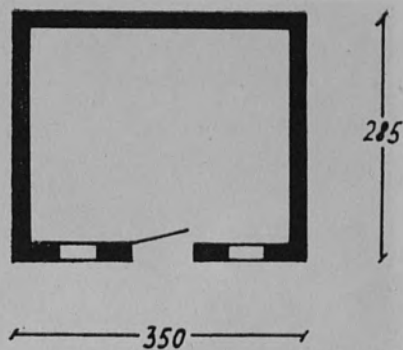
Druhou lokalitou jaskynných bytov je obec Brhlovce v okrese Levice. Zo všetkých lokalít je táto najviac preskúmaná a aj výsledky výskumov sú uverejnené.²⁶⁾ Na rozdiel od juhoslovenských brhlovské jaskynné priestory sú tesané do vulkanických hornín, do andezitových tufov a tufitov, ktoré sú dosť mäkké, pri dlabaní dosť poddajné a ľahšie spracovateľné, no pritom dosť pevné a bezpečné, nepriepustné, ale dosť pórovité, čiže je tu možná aká-taká výmena vzduchu. Tým si vysvetľujeme, že nielen miestni informátori a obyvatelia v týchto priestoroch, ale aj niektorí profesionálni odborníci pokladajú ich za zdravé, vzdušné a trvanlivé bývania.²⁷⁾ Sú to jaskynné byty v pravom slova zmysle skalné, aké sa vyskytujú na rôznych miestach zemského povrchu, kde sú podobné geologické pomery.²⁸⁾

Predhistorické doklady alebo staršie historické sa zatiaľ o brhlovskej lokalite nezistili. To však nemusí znamenať, že sú mladšieho pôvodu, najmä keď máme konkrétny údaj z polovice 18. storočia u Mateja B e l a , že dedina v tom čase „... má skoro všetky domy vytesané do skaly, ktorým oná skala okrem strechy, vnútorných stien poskytuje aj stoly a lavice, vytesané na hrubý spôsob.“²⁹⁾ V otázke ich vzniku a pôvodu sa Jozef F r a ň o domnieva, že vznikli v súvislosti s prenikaním Turkov z juhu do týchto končín Slovenska v 16. storočí a že pôvodne slúžili obyvateľom dediny ako útulky pred tureckými nájazdmi. Je nesporné, že počas nepriateľských vpádov ľud hľadá záchranu života a mobilného majetku v úkrytoch. Možno teda predpokladať, že takéto útočiská hľadali obyvatelia juhoslovenských dedín aj za tureckých vpádov, ako to ostatne potvrdzuje aj dodnes zachovaná ľudová tradícia skoro v každej dedine, ktorá bola alebo mohla byť tangovaná tureckými útokmi.³⁰⁾ Isteže sa uchyľovali aj do vinných pivníc v chotári a takisto je pravdepodobné, že si do kopcov vytesávali aj ďalšie úkryty. Veď údaje, že sa podzemné priestory používaly na úkryty proti nepriateľom a zbojníckym tlupám máme aj z iných oblastí, kde turecké vpády neprichádzajú do úvahy, a napokon takéto použitie piv-

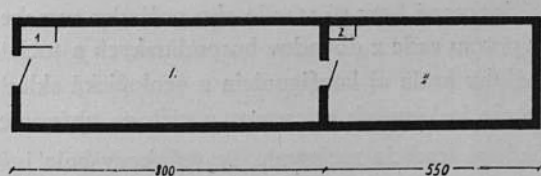

Obr. č. 11. Chřaba. Bývalý jaskynný byt č. 101, pohľad (1962).

Obr. č. 12. Chľaba.
Bývalý jaskynný byt č. 101, rozmery izby.

Obr. č. 13. Chľaba. Bývalý jaskynný byt, teraz pivnica k domu č. 21 (1969).

Obr. č. 14. Pôdorys pivnice
k domu č. 21 (1969).

Obr. č. 15. Chľaba, okr. Štúrovo. Pivnica pri dome č. 287 [1969].

níc sa často vyskytovalo aj počas 2. svet. vojny, ako už vyššie uvádzame. Takisto možno akceptovať náhľad, že kde-tu sa z takýchto dočasných útulkov mohli vyvinúť aj trvalejšie bydliská. Máme doklady, že do vinných búd sa vysídlili na trvalé bývanie aj bez frontových udalostí, z dôvodov sociálnych, pri preľudnení dedín a pod.³¹⁾ Ani za týchto predpokladov nemožno však ani na Slovensku vznik tohto typu ľudového obydlia zúžiť len na okolnosť tureckých nájazdov od 16. do 18. storočia. Takéto jaskynné byty sa vyskytovali v početných oblastiach zeme, kde takéto a podobné podnety pre ich vznik neprichádzali do úvahy. Ako už vyššie uvádzame, jaskynné byty, či už vhlbované do hlíny, sprašu alebo do skál, známe sú napríklad na južnom okraji púšte Góbi, v Afrike, Malej Ázii, v Európe vo Francúzsku a Španielsku atď. A mnoho ich je aj v Turecku, na Balkáne a v dunajskej kotline.³²⁾ Preto sa skôr prikláňam k náhľadu, že aj brhlovske jaskynné byty sú staršie ako počiatky tureckej invázie na toto územie a že vznikli v prvom rade z dôvodov hospodárskych a sociálnych, pričom, prirodzene, významnú úlohu hrala aj konfigurácia a geologická skladba terénu, ktoré umožňovali vyhlbovanie jaskynných priestorov súčích na obývanie.

Súhlasne s Belovými údajmi aj ľudová tradícia zachovala, že voľakedy bolo jaskynných bytov oveľa viac, „skoro všetko to tak bývalo. Ale teraz, keď sú bohatší,

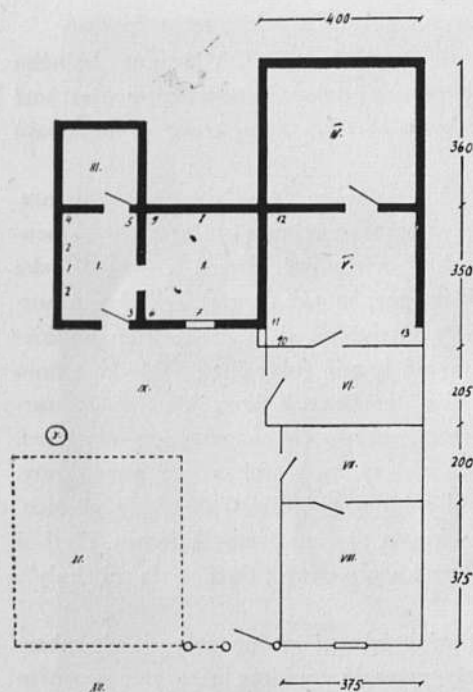
peňazí majú dosť a zeme už nekupujú, nuž si stavajú kaštiele“. V čase posledného prieskumu v máji 1969 bolo v Brhlovciach podľa údajov informátorov ešte šesť jaskynných bytov a okrem nich ešte viac jaskynných priestorov, ktoré sa používajú na maštale, šopy, komory, pivnice a pod.

Priestory sa do skály vytesávajú železným náčiním: *špicákom*, *pekbamerom*, železnými tyčami a kladivami. Tesaším skaly sa časom vyvinula zručnosť pri spracovávaní kameňa vôbec.³³⁾ Vedia nielen do skaly vytesávať obytné a hospodárske priestory, ale vyformovať aj otvory dverí, okien, pec, sporák (č. 123), schody do horných etáží (č. 129) a pod. Aj komínové otvory sú riešené aj tu prerazením nadložnej vrstvy až po povrch a ešte zo skál nadstavajú komín (obr. č. 16). Pôvodne bolo úbočie kopca bližšie k doline a bolo na ňom viac stromov a kríkov. Ale tým, že staršie jaskynné priestory zanikajú a nové sa vytesávajú, úbočie sa postupne odsekáva, skalná stena ustupuje a pred ňou vzniká rovná plošina, na ktorej stavajú nové domy. Tak napríklad Július Homola pod č. d. 123 si roku 1953 vydlabal do skaly pivnicu, šopu a maštal a z nalámaného kameňa si vonku na plošine postavil domec. Keď si chcel získať rovný priestor ako stavebný pozemok a pre dvor, „tlačí sa do tej skaly“. Tento postup prebieha tu všade.

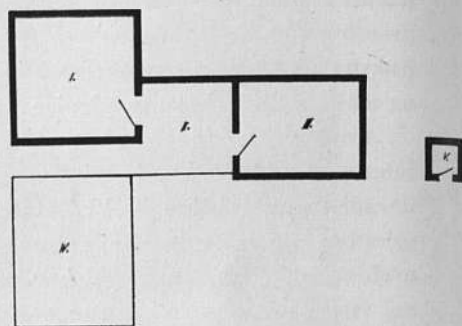
Priestorové dispozície brhlovských jaskynných bývaní možno celkove charakterizovať tým, že jednotlivé dutiny sa do skaly vytesajú osobitne a so samostatným

Obr. č. 16. Brhlovce. Jaskynný byt č. 126 s komínom cez nadložnú vrstvu. Nateraz už neobývaný, používa sa ako pivnica (1962).

Obr. č. 17. Brhlovce. Jaskynný byt č. 128 spojený s vonkajšou stavbou. Hrubo orámovaná časť je pod skalou (I—V). = kuchynka, II = izba, III = komôrka, IV = dreváreň, V = izba, VI = pitvor, VII = pitvor, VIII = izba, IX = dvor, X = studňa, XI = zeleninová záhradka, XII = ulica. Interiér jaskynnej časti: 1 = stôl, 2 = stoličky, 3 = kachle, 4 = kredenc, 5 = lavička na vedrá s vodou, 6 = rádio, 7 = žezlon, 8 = gauč, 9 = dvojdielna skriňa, 10 = stôl, 11 = lavica, 12 = posteľ, 13 = sporák (1969).

Obr. č. 18. Brhlovce. Pôdorys jaskynného bytu č. 121. Hrubo orámovaná časť je pod skalou (I—III a V). I = komora, II = šopa, III = izba, V = chliev, IV = vonku postavená izba (1962).

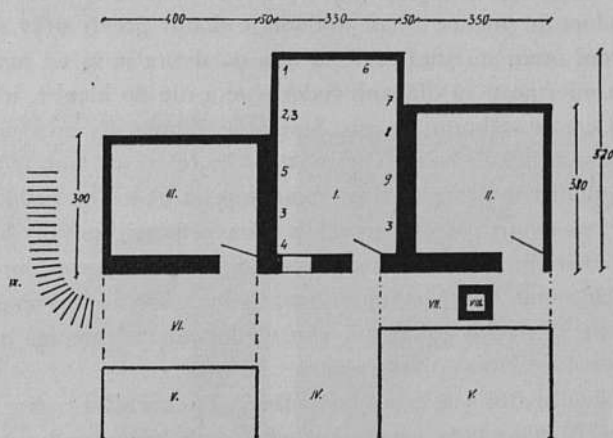
vchodom na frontálnej skalnej stene. Najmä hospodárske priestory sú vždy oddelené od obytných, a najčastejšie aj navzájom, medzi sebou. Aj keď sú vydlabané vedľa seba, ponecháva sa medzi nimi prirodzená skalná priečka, *ceľina*, hrubá aspoň 50 cm a takáto je aj od frontálnej strany, kde sú vchody do jaskynných priestorov. Spojenie medzi skalnými priestormi a vonkajším domom nie je všade riešené rovnako. Pri novších domoch je medzi jaskynnými priestormi voľná medzera, zadná časť dvora, domy stoja celkom samostatne. Pri starších stavbách je toto spojenie užšie, zadná časť domu je zakresaná priamo do skaly, kde má zadné priestory a na ne dopredu nadväzuje vonkajšia stavba (obr. č. 17).

Pôdorysné dispozície sú tiež rozmanité. Majiteľ bytu č. 121 mal pôvodne len jednu jaskynnú izbu rozmerov 300x300 cm, pred ktorou je otvorená šopa 400x200 cm a z nej vchod do komory veľkej 300x400 cm. Tieto priestory si vyhlbil sám a z nalámaného kameňa si postavil dom, predbežne len izbu 500x400 cm a ďalšie miestnosti bude postupne pristavovať. Do skaly má vykopanú aj 22 m hlbokú

kú studňu s dobrou pitnou vodou; vykopali ju dvaja chlapi za 21 dní. Uvádza, že v podzemnej izbičke je vždy teplučko a spotreba kuriva je menšia ako vo vonkajšej izbe. Keď sa uvarí jedlo, viac sa neprikladá, ba občas treba aj pootvoriť

Obr. č. 19. Brhlovce. Etážový jaskynný byt č. 129, pohľad (1962).

Obr. č. 20. Brhlovce. Jaskynný byt č. 129, pôdorys prízemia: I = izba, II = pivnica, III = sečkáreň, IV = dvor, V = vonku postavené domy, VI = šopa (vonku), VII = skalný previs nad vchodom a nad studňou, VIII = studňa, IX = skalné schody na hornú etáž. Interiér: 1 = posteľ, 2 = lavica, 3 = stôl, 4 = murovaný sporák, 5 = lavička na vedrá, 6 = šijací stroj, 7 = vešiak na stene, 8 = prací stroj, 9 = kuchynský kredenc (1969).

Obr. č. 21. Brhlovce.
Jaskynný byt č. 128,
pohľad r. 1962. Pôdorys
pozri na obr. č. 17.

okno. V lete je zasa chladno. Celkom oddelene má v skale maštal a menší chliev, ktorý vykresala do skaly jeho žena, lebo on nestihol (obr. č. 18).

Pod číslom 129 je len jedna obývacia miestnosť, izba rozmerov 520x330 cm, a hospodárske priestory: naľavo od izby je sečkáreň, napravo pivnica. Pred jaskynným traktom je dvor, na ktorom sú postavené vonkajšie objekty: zľava šopa na stĺpoch, ktorá sa teraz používa ako garáž pre osobné auto a pred ňou do ulice je dom. Nad vchodom do pivnice a nad studňou je skalný previs šírky asi 150–200 cm, ktorý zhora chráni otvorenú studňu. Pred ním na dvore je aj na tejto strane dom. Stropy skalných miestností sú dlabané vodorovne a nie do klenby, ich výška v izbe a pivnici je 190 cm, v sečkárni 180 cm. Studňa je hlboká 8,5 m a má dobrú vodu. Majiteľ obýva s manželkou jednu miestnosť, v ktorej sa aj varí. Pôvodne to bola šopa, ale prechodom frontu na prednej stene vytesal okno, na vchodový otvor namontoval dvere, vo vnútri postavil sporák a takto pripravil zo šopy úkryt, v ktorom sa dalo trvale bývať. Po vojne tu zostal bývať a do vonkajšieho domu sa nasťahovala dcéra s manželom. Tvrdí, že sa tu býva dobre, lebo vietor nefúka. V zime je byt teplý a v lete je trochu chladnejší ako vonku. Osvetlenie má elektrické (obr. č. 19).

Pôvodné skalné bydlisko bolo tu dvojťazové. Do horného traktu vedú do skaly vytesané schody.³⁶⁾ Hore bola izba a kuchyňa, pred izbou, pod spredu otvorenou šopkou bola pec, ktorej zadná časť presahovala cez skalnú priečku do izby a túto vykurovala. Čefusti pece boli vonku pod šopkou a nad nimi bol vymurovaný koch na odvod dymu. Izba bola vybudovaná tak priestranne, že bola v nej aj tanečná zábava. Bývali v nej do roku 1933. Teraz je celý tento horný priestor spredu otvorený, slúži ako šopa, je v nej z pálených tehál postavený kurín a komôrka. Vonkajší murovaný dom na ľavej strane dvora (pohľadom od ulice) sa používa ako

komora a predná pivnica pod komorou je maštaľ. Dom na pravej strane obýva dcéra s manželom (obr. č. 20).

Jednopriestorové je aj bývanie pod č. 117. Obývacia miestnosť je veľká 350x300 cm, výška stropu 200 cm. Osobitne má ešte komôrku a v izbičke má studňu s dobrou pitnou vodou. Osvetlenie elektrické. Dnes už neobývaný skalný byt č. 117 bol dvoj-priestorový, mal „pitvor“ a „izbu“. Vstup bol dvermi do pitvora a z neho boli dvere do izby. Komora bola vytesaná osobitne.³⁵⁾

Pod č. 128 je obývací trakt trojdielny. Vchod z dvora vedie do kuchynky a z nej sú dvere do izby a do komôrky. V kuchynke bola pôvodne pec, vyhodili ju pred štyrmi rokmi a nahradili smaltovanými kachľami, ktoré vyhrievajú aj susednú izbu. Na izbe namiesto pôvodných dvoch menších okien spravili jedno veľké trojdielne, steny ovakovali, obielili a vymaľovali, podlahu vybetónovali. Teraz je všetko čisté a pekne zariadené, na podlahe sú doma tkané koberce, osvetlenie je elektrické. Lenže v takto upravenom byte sa teraz nebýva. Majiteľka s dcérou a vnučkou bývajú v ďalších miestnostiach, ktoré nadväzujú na dom postavený vonku. Informátorka ohľadne obývania podotýka, že v lete, keď je vonku chladnejšie, v jaskynných priestoroch býva zima a často treba aj prikurovať (obr. č. 21).

Skalné bývanie pod č. 123 je tiež trojpriestorové. Vstupná miestnosť, pitvor, je uprostred a z neho napravo a naľavo vedú dvere do dvoch izieb. V zadnej časti pitvora je ohnisko so sklepeným komínom. Hospodárske pristory sú aj tu vytesané osobitne. V maštali je válov vykresaný do skaly. Vetrá sa cez „luft“, dieru cez nadložnú vrstvu až na povrch, podobne ako sú riešené aj viaceré komíny na odvod dymu (obr. č. 22 a 22a).³⁶⁾

Obr. č. 22. Brhlovce. Jaskynný byt
č. 123, pohľad (1968).

Obr. č. 22a. Brhlovce. Jaskynný byt
č. 127, pohľad (1962).

Pretrvávajúce jaskynných bytov ich obyvatelia odôvodňujú aj tým, že pobyt v týchto priestoroch je príjemný, lebo v lete sú chladné a v zime teplé a vykurovacie náklady sú nízke. Napriek tomu počet týchto bytov sa stále znižuje a ich úplný zánik je neodvratný. Isteže to súvisí s celkovým kultúrnym a technickým pokrokom na našich dedinách. Aj obyvatelia týchto jaskýň si uvedomujú, že tieto nezodpovedajú dnešnej bytovej kultúre. A aj preto sa usilujú tieto byty likvidovať. Rozhodujúci moment treba však hľadať v súčasných hospodárskych poméroch. Za feudalizmu tu bývali prevažne chudobní bezzemkovia a za kapitalizmu tiež sociálne najslabšia vrstva obyvateľstva. Dnes sa zárobkové možnosti natoľko zlepšili, že obyvatelia skalných bytov si môžu stavať samostatné domy, čo napospol aj robia. Vyššie sme ukázali, ako si majiteľ jaskynného bytu postavil domec z lomového kameňa a ako ho postupne hodlá zväčšovať. Pri vytesávaní skalných priestorov vždy sa vyťažilo hojne kameňa. Časť sa používala na stavbu domu, no niektorí kameň aj predávali. Kupovali ho stavebníci z dedín: Demandice, Santovka, Kalinčiakovo, Čankov atď. Odvážali si ho na vozoch, za prvej ČSR voz kameňa sa predával po 5,- korún. Zvyšok, najmä drobné úlomky, *kresanina* a štrk sa používali na zavážanie a vyrovnávanie svahu pred úbočím a tak na úpravu staveniska pre dom a na úpravu dvora, alebo sa tým zaplňali staré a už nepoužívané skalné dutiny. Dnes sú tu bežné troj- a viacpriestorové dlhé domy a najnovšie aj „štvorce“. Kým pôvodne sa stavalo takmer výlučne z kameňa, teraz sa stavia aj z pálenej tehly a z kvádrov, ktoré sa vyrábajú v blízkych obciach, v Žemberovciach a Kozmálovciach.

Jaskynné priestory pretrvávajú však ďalej, ale teraz už preto, že sa používajú pre hospodárske a skladovacie účely. Bývalé jaskynné byty sa menia na komory, pivnice, maštale a pod., ba ešte je aj teraz celkom bežné, že pre uvedený účel sa vytesávajú aj nové. Ich budovanie je výhodné, lacné, lebo si ich vytesávajú sami, svojpomocne a na uvedené účely dobre vyhovujú. Ako skladovacie priestory, komory a pivnice sú výhodné pre stálu teplotu, dobré sú aj ako šopy na drevo a hospodársky riad a zatiaľ vyhovujú aj ako maštale, ba aj ako letné kuchyne. Terajšia brhlovská usadlosť v priestore jaskynných bytov má bežné dispozície. Od komunikačnej osi, do cesty je vchod do dvora, na ktorom je postavený dom s obytným traktom. Vzadu na konci dvora je skalná stena a tu sú do skaly vyhlbené hospodárske priestory. Čo trochu spomaľuje plynulú likvidáciu jaskynných bytov v posledných rokoch, je okolnosť, že sa stali turistickou atrakciou. Obec v posledných rokoch navštevujú početné turistické výpravy z Čiech, ba aj zo zahraničia, a to vo svojich hospodárskych výsledkoch predsa len núti uvažovať, či by sa niektoré z týchto jaskynných priestorov, ktoré tu ešte sú a používajú sa ako byty, nemali zachovať a využiť pre turistický ruch. Nepochybne by si to zaslúžili, a to nielen z turistického, ale aj z kultúrohistorického hľadiska.

3. Lišov

V obci Lišov, okres Zvolen, je do úbočí kopcov vyhlbené množstvo pivníc, ktoré sa používajú predovšetkým na uskladnenie vína a rôznych hospodárskych plodín. No aj tu boli jaskynné, či pivničné priestory, a to aj v dvoch etážach nad sebou, ktoré sa používali na trvalé bývanie (obr. č. 23).³⁷⁾ Podľa informátorov po druhej svetovej vojne bolo ešte asi päť rodín, ktoré bývali v jaskynných bytoch a v rokoch po prvej svetovej vojne ich bolo ešte viac. Ešte v päťdesiatych rokoch v takomto byte býval Ďurko Oravec so ženou a s dieťaťom a vedľa neho v ďalších jaskyniach bývali Ján Slezák a Pafo Tretinák. Ešte roku 1960 takto bývali Brtkovci (obr. č. 24), Vozárovci a Farkašovci, a na hornom konci vedľa Farkašovcov je pivnica, v ktorej je ešte teraz sporák a komínový otvor cez nadložnú vrstvu. Tu bývala Anna Szabová, ktorá sa okolo roku 1960 presťahovala dolu do dediny. Teraz tento priestor používa ako pivnicu a pred ňou, pod krytým skalným previsom je chliev a kurín. Odranka zasa odišla do Čiech k synovi (obr. č. 26).

V období po druhej svetovej vojne začali aj posledné jaskynné byty zanikať. Najprv sa z nich vysťahovali zámožnejší, presťahovali sa do dediny, kde si postavili *brdže* domy, čiže normálne murovanice. Ďalší sa odsťahovali z obce za zamestnaním, do priemyslu, takže do konca zostali tu len tí najchudobnejší a do súčasnosti sa udržal jediný jaskynný byt ešte obývaný, a to pod č. 143, kde bývajú Farkašovci.³⁸⁾

V lišovských jaskynných bytoch možno ešte zrekonštruovať dva varianty. Za starší môžeme pokladať variant, kde sú tak obytné priestory, ako aj hospodársky trakt pod zemou, čiže vo vyhlbených jaskynných dutinách. Za takýto variant možno pokladať byt pod č. 141. Má do úbočia vytesaný obytný priestor, izbu a vedľa nej je osobitný priestor pre chliev a ďalej je šopa na náradie. Maštal je vonku ako voľná stavba, opretá zadnou pozdĺžnou stranou o úbočie.

Pred vchodom do obývacieho priestoru aj v Lišove, ako v predošlých lokalitách, je zvrchu kryté zavesenie. Kryté je alebo skalným previsom, alebo je to šopka na stĺpoch so slamenu strieškou, alebo novšie škridlicou. Takéto kryté zavesenie, predsienka je aj pred bývalým jaskynným bytom (dnes už neobývaným) č. 141. V lete sa tu konali bežné prídomové práce a tu bol aj sporák na varenie (obr. č. 27). Počas výskumu r. 1962 izba už obývaná nebola, ale časť zariadenia tam ešte zostala. Z jeho rozloženia vidno, že v jaskynných bytoch sa nezachovávali tradičné dispozície izbového interiéru. Postele sú pri stenách a takisto aj truhly a stôl je uprostred izby. Sporák bol obvykle v kúte za frontálnou stenou, pretože cez ňu treba viesť rúru na odvod dymu. Osvetlenie tu bolo elektrické (obr. č. 28).

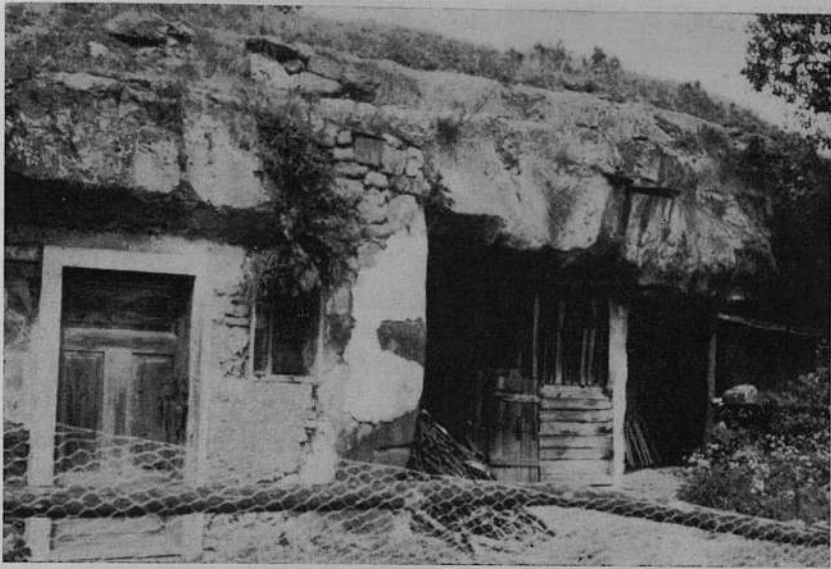
Na nižšej etáži pod bývalým bytom č. 143 bola tiež obývaná jaskyňa, ktorá sa dnes používa ako pivnica, preto má okná na prednej priecelnej stene zamurované a na osvetlenie slúžia len otvorené dvere. Vnútorne dispozície terajšej pivnice sa nedali zistiť, lebo vstup nebol možný. Priestor pred vchodom je aj tu chránený strieškou na stĺpoch (obr. č. 26) a vedľa bola pivnica.

Obr. č. 23. Lišov. Pivnice pôvodne obývané (1962).

Obr. č. 24. Lišov. Bývalý jaskynný byt Brtkovcov, teraz opustený (1962).

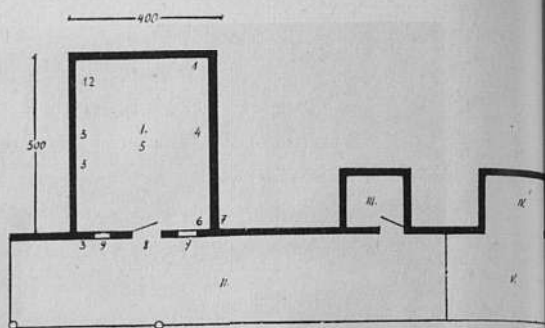
Obr. č. 25. Lišov. Bývalé jaskynné bývanie. Dnu je ešte sporák a komín (1969).

Obr. č. 26. Lišov. Pivnica, bývalý byt Vozárovcov (1969).

Obr. č. 27. Lišov. Opustený jaskynný byt č. 141 (1962).

Obr. č. 28. Lišov. Pôdorysné dispozície opusteného jaskynného bytu č. 141: I = izba, II = krytý vchod, III = chliev, IV = šopa, V = maštal; interiér izby: 1 = posteľ, 2 = lavica (pred posteľou), 3 = truhly, 4 = pohovka, 5 = stôl, 6 = sporák, 7 = komín, 8 = dvere, 9 = okná.

Druhým variantom lišovských jaskynných bytov, podobne ako v Brhlovciach, sú byty kombinované, stavané sčiasťky ako voľné stavby na plošinách pred úbočím a sčiasťky sú aj tu jaskynné priestory, takrečeno ako pokračovanie vonkajšej stavby, pravda, s rozličnými odchýlkami v jednotlivých bytoch. Takýto variant je neďaleko čísla 143. Celá stavba (bez čísla) je dnes už v rozvalinách (obr. č. 29) a bez akékoľvek zariadenia, takže zistiť sa dali len pôdorysné dispozície. Dom bol postavený k úbočiu kopca pozdĺžne, opretý je oň zadnou pozdĺžnou stenou a práve touto stranou je bezprostredne spojený s priestormi vytesanými do skaly. V zadnej časti vstupného priestoru bolo ohnisko s podohniskom. Nad ohniskom sú čelusti pece, ale sama pec je vo vedľajšej miestnosti, presahuje ta cez priečku. Táto miestnosť, izba, je celá vytesaná do skaly (obr. č. 30).

Pec je murovaná z kameňa a je kupolovitého tvaru, podobná na juhoslovenské šišky. Pri nej, ale v kúte vo vedľajšej miestnosti je murovaný sporák. Pecová izba má ešte jednu zaujímavú zvláštnosť interiéru: v kúte pri stene má do skaly vytesaný stupienok do tvaru lavice.

Ďalšie kombinované typy majú vcelku také dispozície, aké sme videli v Brhlovciach. Ich hlavnou charakteristikou je aj tu, že obytný trakt je už vonku postavená stavba, dom, kým hospodárske priestory sú vytesané do skaly. Tak napríklad dom č. 137 je vpredu dvojpriestorová stavba s kuchyňou a izbou. Hneď za kuchyňou je do skaly vytesaný priestor komory, veľkej 350x80 cm a vedľa nej je letná kuchynka 150x200 cm, aby v domovej kuchyni v lete neboli muchy a ďalej je maštal 500x500 cm a záchod. Dom postavili pred 40 rokmi, keď sa sem nastahovali z Pliešoviec, takže v jaskynných priestoroch vôbec nebývali. Hospodárske priestory

vysekali do skaly až po výstavbe domu. Sekali ich čakanom a obvykle v zime, lebo za horúceho leta sa ťažko rúbe (obr. č. 31).

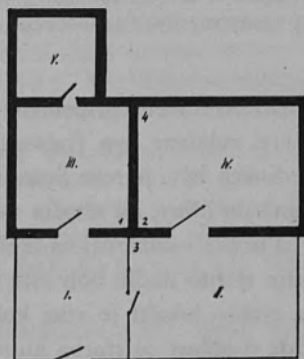
Pri dome č. 136 je vzadu do skaly vytesaná len jedna miestnosť, ktorá sa používa v lete ako letná kuchyňa a v zime ako maštaľka, držia v nej kozu. Vpredu je postavený normálny komorový trojdielny dom. Podobné dispozície má aj dom č. 134. Obytný trakt je vpredu v dome, hospodárske priestory sú vzadu v skale.

Na jar roku 1969 našli sme v Lišove ešte jeden jaskynný byt, č. 143, ktorý bol obývaný. Bývajú v ňom Farkašovci, matka s dvoma synmi, starými mládencami. Všetci, aj matka, tu bývajú od narodenia, ale už sa aj oni chystajú na vystahovanie, tiež odídu bývať do dediny. Tým zakrátko zanikne aj posledné jaskynné bývanie v Lišove. Tým si možno azda vysvetliť – i keď nie celkom – že zariadenie interiéru je atypické, všade je neporiadok a veľa nečistoty. Po celej izbe sú porozkladané staré textilie, na zemi je mnoho prázdnych fľaš a rôznych predmetov a celý priestor je preplnený. To je zapríčinené aj tým, že pomerne v malej izbe sú umiestnené tri lôžka, osobné potreby pre tri dospelé osoby, ďalej niektoré kusy izbového nábytku a aj predmety kuchynského zariadenia. Sporák je aj tu v prednom kúte pod oknom, vývod dymu obstaráva rúra cez frontálnu skalnú stenu. Pôvodne to bol sporák murovaný, teraz je smaltovaný (obr. č. 32–33).

V Lišove je teda proces zanikania jaskynných bytov v pokročilejšom štádiu a tu už ani niet objektu, ktorý by prichádzal do úvahy pre záchranu tohto druhu ľudového staviteľstva a spôsobu bývania na Slovensku.

č. 29. Lišov. Opustený dom Filipovských. Zadný trakt je jaskynný (1962).

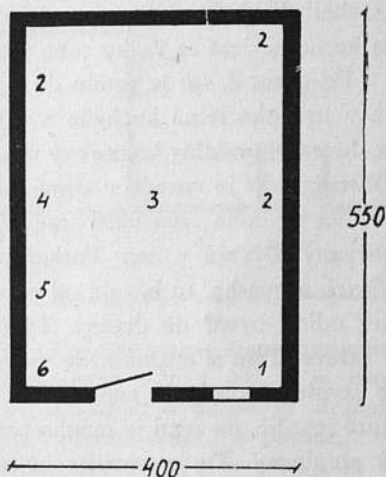
Obr. č. 30. Lišov. Pôdorys kombinovaného domu Filipovských. Hrubo orámané pod zemou (1962): I = pítvor (vstup), II = izba, III = kuchyňa, IV = izba, V = pivnica. Z interiéru: 1 = ohnisko, 2 = pec, 3 = sporák, 4 = kamenná lavica.

Obr. č. 31. Lišov. Dvor domu č. 137. Vpredu dvojdielny dom, vzađu v skale letná kuchyňa a hospodárske objekty (1969).

Obr. č. 32. Lišov, č. 143. Posledný obývaný jaskynný byt Farkašovcov (1969)

Obr. č. 33. Lišov. Pôdorys jaskynnej izby Farkašovcov (1969): 1 = smaltovaný sporák, 2 = posteľ, 3 = stôl, 4 = skriňa a rádio, 5 = kredenc, 6 = lavička s vedrami na vodu.

Záverom treba pripomenúť, že vo všetkých troch lokalitách ide o závažné doklady pre zvláštny typ ľudového staviteľstva, pre bývanie jaskynné. Prvá lokalita v dedinách býv. okresu Štúrovo, sa vyznačuje tým, že jaskynné priestory sú tu vykopávané do hlíny, do úbočia riečnych terás. Už to svedčí o ich starobylosti, lebo človek sa bežne usadzoval na brehoch riek, ktoré mu poskytovali možnosti obživy; a obyvatelia týchto dedín boli ešte donedávna prevažne rybári. Nie je ďalej bez významu, že z týchto lokalít je viac kultúrnych dokladov z neolitu, a ani okolnosť, že vcelku ide o oblasť so starou kultúrou a s početnými zemnicovými a inými sídliskovými nálezmi.³⁹⁾ Dve ďalšie lokality, Brhlovce a Lišov poskytujú ďalší variant jaskynných bytov: jaskynné priestory vyhlbené do úbočí kopcov, do mäkkých vulkanických hornín a pieskovcov. Tu sa teda kultúrohistoricky nadväzuje na najstaršie jaskynné sídliská človeka vôbec a konkrétne na podobné výskytu jaskynných bývaní v celej karpatskej oblasti a na Balkáne, pričom aj v konštrukcii, aj v priestorových dispozíciách a funkciách je tu viac zhodných javov. I keď vyššie popísané jaskynné byty vo všetkých troch lokalitách už neodvratne zanikajú, alebo už aj zanikli, ich dokumentárna hodnota pre dejiny našej ľudovej kultúry zostáva nepochybná.⁴⁰⁾

- 1) Ich definíciu pozri: Friedrich Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen. Ethnographisch-archäologische Forschung 5, Berlin 1958, 45.
- 2) Nemecká literatúra používa obidva výrazy: „Höhlenwohnung“ a aj „Felswohnung“, česká ich nazýva „skalnými“ bydliskami a maďarská používa poväčšine názov „barlanglakás“ a aj „pincelakás“. Prikláňam sa k názvu „jaskynné“, pretože do diluviálnych lössových útvarov vyhlbené priestory ťažko označiť za „skalné“, kým jaskyňami sú oba druhy.
Literatúra o nich je dosť hojná a z nej uvádzame: Friedrich Schlette, l. c., 45, Moritz Hoernes, Natur und Urgeschichte des Menschen. Zweiter Band, Wien und Leipzig 1909, 31 n., Jenő Cholnoky, Barlanglakások. Barlangvilág XIII, 1943, 36 n., 43 n., tenže, A föld és élete. Európa, s. a. 177 n., Amerika, s. a. 238, Flóris Rómer, A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. Archeológiai közlemények VII, II. zošit, Pest 1868, 110 n., Štefan Janšák, Prežitky starých civilizácií. Slovensko. Časopis pre popularizáciu sociálnych vied XV, 1950, 2 n., tenže, Vývin ľudského bývania. Sloboda, ústredný orgán strany slobody 1959, roč. XI, č. 14, 8. apríl 1956, str. 5 a 8, Mladen Bošnjak, Pečinski stanovi u južnoj Evropi. Priroda XXV, Zagreb 1936, 235 n. Je ďalej viac monografických prác aj s príslušnou literatúrou.
- 3) Karl Keller-Tarnuzzer, Das Bruderloch bei Schönholzerswillen und die verwandten künstliche Höhlen in Mitteleuropa. Thurgauische Beiträge zur vaterländischen Geschichte. Einundsechzigstes Heft. Frauenfeld 1924, 17 n., 27. Jaskyne podľa autora mohli slúžiť aj pre sakrálne účely a do niektorých aj pochovávali. Porovnaj o tom aj Hoernes, l. c. Autor vyratúva početné jaskynné priestory a udáva aj staršiu literatúru. Dr. H. Brockmann-Jerosch, Schweizer Bauernhaus, Bern 1933, 9 n. Jaskynné byty pokladá za zvyšky prastarých spôsobov bývania a nie za núdzové útočiská: „Wir kommen also dazu, in den Höhlenwohnungen unseres Landes nicht ärmliche Notbehelfe, sondern Reste einen uralten Wohnweise zu sehen“ (str. 13). Porovnaj aj Max Scheingruber, Die Höhlenwohnungen in Krauchthal. Berner Zeitschrift für Geschichte und Heimatkunde 1951, 22 n.
- 4) Gyula Krascsenits, Csejte és környéke. Vágújhely 1914, 15 n., Viliam Beňo, Čachtické podzemné labyrinty. Krásy Slovenska, roč. 36, 1959, 159., Dr. Jos. Skutil, Moravské „loch“y. Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, roč. 57, 1948, 20 n. Názov „loch“ používa sa aj v niektorých obciach na strednom Slovensku na pomenovanie pivníc (obr. č. 2). Porovnaj Ema Kahounová, Ludové vinnohradnícke stavby a lisy. Bratislava 1969, 38.
- 5) Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde, LXXI. Band, Braunschweig 1897, 180: Die Höhlen von Ézy.
- 6) Popis týchto jaskýň Jan Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava 1933, pod heslom „jaskyně“. Ďalej Juraj Bárta, Jaskyne Netopierska a Kaplnka v Nízkych Tatrách a ich rímske osídlenie s antropologickými nálezmi. Slovenská archeológia III, 1955, 286.
- 7) Andrej Kmeť, Sitno a jeho široké okolia. Edícia Karol A. Medvecký, Andrej Kmeť, jeho život a dielo, II. vydanie, zväzok II, Bojnice 1924, 113 n.
- 8) Tamže, 115 n. Ohnisko nájdené v podzemných priestoroch nemusí byť dokladom pre trvalé obývanie. Porov. Ema Kahounová, l. c. 51.

- 9) Andrej K m e f , l. c., 143. Kmfom ohlášená Karnerova práca vyšla: Lambert K a r -
n e r , Künstliche Höhlen aus alter Zeit. Wien 1903.
- 10) Flóris R ó m e r , l. c., 110 n.
- 11) Arnold I p o l y i , Fehérhegységi uti képek, I. Pozsonytól Szakolczáig fölfelé. Va-
sárnapi Ujság 1860, 162.
- 12) Ján M j a r t a n , Zemnice na Slovensku. Český lid XXVIII, 1928, 178 n.
- 13) V Čechách „skalné“ bydliská začal skúmať dr. Emanuel B a l á š , no pre predčasnú
smrť výskum nedokončil. Z jeho dokladov uverejňujeme fotografiu, obr. č. 3.
Z najdôležitejšej literatúry uvádzame: Zs. B á t k y , Barlanglakások Borsod vár-
megyében. Néprajzi Értesítő VII, 1906, 216 n., Miklós G ö n c z y , Sziklába vájt
lakások. Néprajzi Értesítő IX, 1906, 26, Dezső M a l o n y a y , A magyar nép mű-
vészete V, Budapest 1922, 197 n., Ödön S z v o b o d a , A kistályai bavlánglakások.
Földrajzi közlemények IX, 1932, 115 n., Zoltán S z a b ó , Cifra nyomorúság, Buda-
pest s. a. 84 n., Jenő C h o l n o k y , l. c., Géza V á r m s z e r , Date etnografice cu
privire la birloagele și pivnițele din Transilvania. Anuarul Muzeului Etnografic
al Transilvania pe anii 1957, și 1958, Cluj 1958, 303 n., János O l á h , Balaton
melléki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos gyűjtemény 1834, III. kötet,
Pesten s. a. 60 n., János J a n k ó , A Balaton- melléki lakosság néprajza. Budapest
1902, 169 n., Aladár K o v á c h , Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. Néprajzi
Értesítő XXIII, 1912, 232 n., Dr. Sándor D ö m ö t t ö r , A kenesi „Tatárlikak“. Vesz-
prém 1937, Aurél V a j k a i , Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő
XXXII, 1940, 15 n., Mladen B o š n j a k , l. c., Branislav K o j i č , Lagumica
u sremskim Karlovcima. Naučni Zbornik Matice srpske, seria društvenih nauka, 1,
Novi Sad 1950, 227 n., Rajko N i k o l i ć , Stanovi u lesa u Vojvodini, Zbornik za
prirodne nauke 11, Novi Sad 1956, 27 n.
- 14) M. K a t y k , Zo zaujímavostí slovenskej stavebnej techniky. Krásy Slovenska roč.
31, 1954, 114.
- 15) Štefan J a n š á k , Prežitky l. c., t e n ž e , Vývin ľudského bývania l. c., t e m ž e .
Čím sa účastní Hont a Novohrad na pretekoch o cenu krásy. Krásy Slovenska XLII,
1965, 12 n.
- 16) Jozef F r a ň o , Skalné obydlia v Brhlovciach. Vlastivedný časopis XVII, 1968, 38 n.
- 17) Pavol S t a n o , Ludové kamenárstvo v Brhlovciach. Slovenský národopis 17, 1969,
285—307.
- 18) Porovnaj Jenő C h o l n o k y , Barlanglakások, l. c., 43.
- 19) Jan E i s n e r , l. c., 25, 29, 63, 71, 85—87, 106.
- 20) Lubor N i e d e r l e , Život starých Slovanů I/2, Praha 1913, 703. Důvodí, že z ru-
muského bordieu utvoril sa u južných Slovanov bežný názov „burdel“, „bordel“,
„burdej“, „burdelica“. Používal sa na pomenovanie zemnic. Niederle uvádza ďalej
varianty tohto termínu aj u západoeurópskych národov a udáva aj ďalšiu literatúru
(v poznámke č. 3).
- 21) Je. E. B l o m k v i s t , Kresfjanskíe postrojki russkich, ukraincev i belorusov. Vos-
točnoslavjanskij etnografičeskij sbornik. Moskva 1956, 233.
- 22) P. N. T r e f j a k o v , Vostočnoslavjanskíe čerty v bytu naselenija pridunajskoj
Bolgarii. Sovjetskaja etnografija 1948/2, 179. Porovnaj Václav F r o l e c , Die
Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn der 20. Jahrhunderts.
Brno 1966, 37, kde medzi názvami pre zemnice udáva aj „burdej“, „bordej“, „bor-

- del“, „burdel“ ako názvy tu vešobecne rozšírené a k tomu uvádza aj príslušnú literatúru. Ohľadne pôvodu názvu cituje náhľad G. St. Gunčeva, že názov je pôvodu rumunského, do Bulharska ho doniesli až v novšom čase rumunskí prisťahovalci. Christo Vakarelski v knihe Etnografia Bulgarii, Wróclaw 1965, str. 11, okrem iných uvádza názov „bordéj“ a tiež ho pokladá za rumunský import (súkromný list z 31. 5. 1969). Pozri aj Gheorghe Focşa, Muzeul satului, Bucureşti 1957, 117. V oboch oblastiach je to názov pre zemnice. V maďarskej literatúre sa uvádzajú termíny „burdė“, „burgyė“, „gyurgyec“ a tiež vo význame zemnic („földházak“). Pozri Sándor Ébner, Néhány adat az alföldi földölhoz. Néprajzi Értesítő XXI, 1929, 1 n., Lajos Kiss, Földházak Szabolcsvármegyében. Népr. Értesítő XXVIII, 1936, 72 n. V Poľsku je burdel „stara waląca się chałupa“. Brom. Gustawicz, O ludzie Podduklańskim w ogólności, a Iwonicanach w szczególności. Lud VI, 1900, 42.
- 23) Porovnaj Jenő Cholnoky, Barlanglakások, l. c., 40 n.
 - 24) Porovnaj Aladár Kovách, l. c., 232, kde popisuje obývané jaskynné priestory v stolici Tolna, v Zadunajsku.
 - 25) Tradícia o používaní jaskynných priestorov ako úkrytov za vpádov Tatárov a Turkov zachovala sa aj tu. Porovnaj János Oláh, l. c., 61, János Jankó, l. c., 169 a Dr. Sándor Dömötör, A Kenesei „Tatárlikak“. Veszprém 1937.
 - 26) Literatúra v poznámkach č. 14–17. Odkazujeme najmä na štúdiu Jozefa Fraňu, ktorá obsahuje viac údajov geomorfologických a antropogeografických.
 - 27) Porovnaj M. Katyk, l. c.
 - 28) Literatúra v poznámkach č. 2, 3 a 13.
 - 29) Citované podľa Jozefa Fraňu, l. c., 41.
 - 30) Zachovala sa aj v Brhlovciach, kde sa do jaskýň schovávali za vpádu Tatárov. Tatári chodili po domoch a keď nikoho nenašli, hľadali, pozerali, kde sa podeli ľudia? Kričali: „Đuro, Mišo, Jožo, poťe von, už sa ňje tu tí psí Tatári!“ Ktorí sa dali taktó vylákať, tých zajali a pobili. „Starká hovorili, že Tatári boli odpoly psi a odpoly ľudia. Preto ich volali psí Tatári. Jedna žena pred nimi ušla a v tej náhlivosti nechala vonku dieťa vo *filkaši*. Ten psí Tatár ho v tej kolíske šablou pfeľal.“
 - 31) Ema Kahounová, l. c., 57 n.
 - 32) Jenő Cholnoky, Barlanglakások, l. c., 40 n. a vyššie cit. literatúra.
 - 33) O tom podrobnejšie Pavol Stano, l. c.
 - 34) Vyskytuje sa aj v iných skalných bytoch. Porovnaj JRO — Volkskunde. Europäischer Länder. München 1963, obraz č. 113 a text na str. 284, kde sa stručne charakterizujú skalné bývania v údolí rieky Loire vo Francúzsku. Inakšie francúzska literatúra zostala mi do uzávierky príspevku neprístupná a takisto aj španielska a turecká.
 - 35) Podrobnosti Jozef Fraňo, l. c. 40.
 - 36) S brhlovskými a lišovskými (pozri ďalej) jaskynnými bytmi mnoho spoločných znakov majú takéto bývania v severnom Maďarsku a sčiasťky aj v rumunskej Transilvánii. Pozri literatúru v pozn. č. 13. Na podrobnejší porovnávací rozbor nie je pri tejto príležitosti možnosť.
 - 37) Krátky popis niektorých objektov podáva Rudolf Bednárík, Duchovná a hmotná kultúra slovenského ľudu. Turčiansky Sv. Martin 1943, 142 a tab. č. XIII—XIV. Jan Eisner, l. c., 49, zaznamenáva kultúrne doklady z Lišova už od staršej doby bronzovej.

- 38) Juraj Červenák, Tradičný život Lišovana. Banská Bystrica 1966, 19, v kapitole „Stavby“ píše len stručne: „V tomto rade je i viacero pivničných, do skaly vytesaných bytov, ktoré obyvatelia postupne opúšťajú“. Na str. 20 uverejňuje fotografiu pivničného bytu Michala Sabu, obývaného do roku 1955.
- 39) Pozri: Darina Bieliková, Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okres Šurany. Slovenská archeológia VI/2, 1958, 388 a znovu záverečná správa, tamže, VII/2, 1959, 439 n., Jozef Kudláček, Záchranný výskum v Jelšovciach (okr. Nitra) r. 1952. Slovenská archeológia VI/1, 1958, 50 n., Jozef Paulík a Emil Rejholec, Stredoveké chaty v Chotíne, Slovenská archeológia VI/1, 1958, 223 n. atď.
- 40) Autorom rysov a mapky je Mária Patrmannová, autori fotografií: č. 1 je reprodukcia z diela Andreja Kmeťa, l. c., č. 3 Vl. Klíma; Ján Kantár č.: 4, 6, 7, 11, 23, 24, 29; Adam Pranda: č. 22; Ján Mjartan: č. 8, 10, 13, 15, 16, 19, 11, 22a, 25, 26, 27, 31, 32. Obr. č. 3a je pohľadnica, č. 3b foto ČTK.
-

Höhlenwohnungen in der Slowakei

Zusammenfassung

Auf dem Territorium der Slowakei befinden sich drei Lokalitäten mit Höhlenwohnungen: 1. die Gemeinden Kamenica nad Hronom, Chfaba, Lefa und Bajtava im Bezirk Nové Zámky in der Südslowakei, 2. die Gemeinde Brhlovce, Bezirk, Levice und 3. die Gemeinde Lišov, Bezirk Zvolen, beide in der Zentralslowakei (Abb. Nr. 2). Die erste Lokalität wird durch Höhlenräume charakterisiert, die in Löss, in die Seitenwand der Terrassen der Flüsse Hron, Donau und Eipel eingegraben wurden. In den weiteren zwei Lokalitäten sind die Höhlenräume in weichere vulkanische Gesteine und in Sandstein gehauen.

In der Gemeinde Kamenica nad Hronom gelang es während der letzten Forschungen noch eine Höhlenwohnung zu erfassen, in der noch im Jahre 1962 die Witwe Viktória Molnárová wohnte. Früher gab es mehrere solche bewohnte Höhlen, zu Beginn unseres Jahrhunderts ungefähr 20–25. Sie verschwanden aber nach und nach, am schnellsten nach dem Zweiten Weltkrieg und sind gegenwärtig schon zur Gänze eingegangen. Die Höhlenräume wurden in der Seitenwand des Berges, in seiner senkrechten Wand in halbkreisförmiger Art eingehauen, in Art einer Wölbung und im Grundriss in Form eines Rechtecks (Abb. Nr. 4–7).

Die Einrichtung des Wohnraums, der Stube, war einfach und die grösseren Möbelstücke waren an den Längswänden aufgestellt, um inmitten des Raums, wo die Wölbung am höchsten war, freien Platz für die Kommunikation in der Stube zu schaffen. Zum Kochen und zur Beheizung des Raumes diente in der Stube ein gleich hinter der Stirnwand aufgestellter gemauerter Sparherd, um den Rauch durch die Stube auf kürzestem Wege ableiten zu können. Wo aber Feuerstellen auch in den hinteren Räumen entstanden – gewöhnlich waren es Brotöfen – wurde die Ableitung des Rauchs durch eine Öffnung über die Schicht des Hangenden bis zur Hügelspitze bewerkstelligt; dort war noch ein steinerner Kamin aufgebaut; diese Lösung zeigt sich in allen drei Lokalitäten. Das Tageslicht drang entweder durch den verglasten Oberteil der Eingangstür oder durch ein oder zwei Fenster an der Stirnwand gleich neben der Tür ein (Abb. Nr. 11). Abends leuchtete man mit Petroleumlampen, in Brhlovce haben einige Höhlenwohnungen schon sogar elektrisches Licht.

In allen drei Lokalitäten wurden die Höhlenräume in dem Berghang selbständig und voneinander separiert, ohne direkte Verbindung, eingehauen. Es gab zugegebenerweise auch Ausnahmen. So hatte zum Beispiel die Höhlenwohnung beim Haus Nr. 21 vorn einen Wohnraum, eine Stube, und von dort führte eine Tür direkt in die Kammer (Abb. Nr. 14). In der Stube stand an der Stirnwand ein Herd und in der Kammer ein Brotofen mit einer Rauchableitung über eine 50 m starke Schicht

des Hangenden. Ebenso waren in mehrräumigen Höhlenwohnungen die einzelnen Räume untereinander durch Türen verbunden. So befindet sich z. B. in Brhlovce unter Nr. 128 von aussen ein Eingang in das Vorzimmer, die sog. Küche; von dort führt eine Tür in die Stube und in die Kammer. In der Küche stand ursprünglich ein Brotofen, der heute durch einen Emailherd auch zur Beheizung der Stube ersetzt wurde (Abb. Nr. 17). Der Eingang in den Wohnraum führte ursprünglich direkt vom äusseren Freiplatz aus und war rings um die Öffnung übertüncht. In Brhlovce und Lišov entwickelte sich ein geschützter Eingang so, dass man vor der Eingangstür in den Felsen einen von oben durch den überhangenden Felsen gedeckten, sonst offenen Raum eingrub. So entstand ein Vorzimmer, wo man im Sommer die üblichen Hausarbeiten verrichtete; mancherorts stand hier auch ein Sparherd zum Kochen und man verwahrte hier auch die allernotwendigsten Haushaltsgeräte. In der weiteren Entwicklung verbreitet sich dieser Raum oder man baut vor der Eingangstür in die Stube einen kleinen Schuppen auf Säulen auf, was sich am meisten in Lišov verbreitete. (Abb. Nr. 33, 24, 26.)

Die weitere Entwicklung der Höhlenwohnungen ging so vor sich, dass man auf dem Freiplatz vor den Höhlenräumen Häuser mit einem Wohntrakt aufbaute, wobei die Wirtschaftsräume auch weiterhin in den Höhlen verbleiben; an manchen Orten verbleibt dort auch noch die Sommerküche (Kamenica nad Hronom Nr. 367, Lišov Nr. 137). Eine Variante dieser Dispositionen sehen wir in Kamenica nad Hronom unter Nr. 253, wo bis zum Fuss des Berges ein Häuschen mit einem einzigen Wohnraum, einer Stube, aufgebaut ist, von wo ein direkter Eingang in den Hügel eingegrabenen Keller führt (Abb. Nr. 9). Eine weitere Variante sehen wir unter Nr. 302, wo vorn auf dem Freiplatz ein Haus steht, dahinter rückwärts ein Teil des Hofraums und schliesslich ein in den Berghang eingehauener Keller. Diese Dispositionen sind am stärksten in Brhlovce entwickelt. Auch hier gibt es ältere Höhlenwohnungen mit einem einzigen Wohnraum, der Stube, und auch hier sind die Wirtschaftsräume separat in den Felsen gehauen. Auf ebenen Flächen vor der Felswand stehen hier Häuser mit mehreren Räumen. Wichtigstes Baumaterial waren die bei der Austiefung der Höhlen gewonnenen Steine, jetzt baut man aber auch schon aus gebrannten Ziegeln und aus Schlackenbeton – und Aschenquadern; dies sind bereits Häuser mit quadratischem Grundriss. Hinter jedem Haus sind in den Hügel Höhlenräume eingehauen, die schon grösstenteils nur als Wirtschaftsräume dienen; einige sind aber auch noch bewohnt (Abb. 10, 20, 21).

In Lišov wohnten nach dem Zweiten Weltkrieg noch einige Familien in Höhlenwohnungen, übersiedelten aber alsbald in Mauerhäuser in der Ortschaft, so dass gegenwärtig nur eine einzige Familie in einer Höhlenwohnung lebt. In diesem Fall handelt es sich nur um einen für die drei erwachsenen Personen verhältnismässig kleinen und schon fast nur provisorisch eingerichteten Wohnraum, denn in kurzer Zeit soll auch er liquidiert werden (Abb. 32–33). Nach der Auflösung der Wohnungen werden auch hier die Höhlenräume als Weinkeller oder Keller für andere Pro-

dukte und Vorräte benützt. Im gegenwärtigen Stadium stehen auch hier vor diesen Kellerräumen Häuser.

In allen drei Lokalitäten hat sich die Tradition erhalten, dass die ursprünglichen unterirdischen Räume als Verstecke vor den Tataren- und Türkeneinfällen dienten.

Abschliessend wäre zu konstatieren, dass die Höhlenwohnungen in den angeführten Lokalitäten untergehen, bzw. bereits untergingen, und dass wir sie heute noch in einer sekundären Funktion als Wirtschafts- und Lagerräume vorfinden. Dabei dauert ihre kulturgeschichtliche Bedeutung und ihr wissenschaftlicher und dokumentarischer Wert für die Geschichte der volkstümlichen Kultur – im gegebenen Fall der volkstümlichen Architektur und Wohnkultur – in der Slowakei auch weiterhin fort.

Texte zu den Abbildungen

Abb. Nr. 1. Von Andrej Kmet beschriebene Höhle namens „dúpenca“ in Hontianske Tesáre.

Abb. Nr. 2. Karte der Höhlenwohnungen in der Slowakei und der Keller namens „Iochy“.

Abb. 3. Höhlenwohnung in Lhotka, Bezirk Mělník, Böhmen.

Abb. Nr. 3a. Höhlenwohnungen in Cadix in Spanien (Ansichtskarte).

Abb. Nr. 3b. Höhlenwohnungen in Avcilare in Vorderasien.

Abb. Nr. 4. Kamenica nad Hronom. Höhlenwohnung der V. Molnárová, Ansicht (1962).

Abb. Nr. 5. Kamenica nad Hronom. Grundriss der Wohnung der V. Molnárová: 1 = Betten, 2 = Sessel, 3 = Tisch, 4 = Sparherd, 5 = Bank, 6–7 = Schränke (1962).

Abb. Nr. 6. Kamenica nad Hronom. Interieur der Stube der V. Molnárová, hinterer Teil (1962).

Abb. Nr. 7. Kamenica nad Hronom. Interieur der Stube der V. Molnárová, vorderer Teil samt Sparherd (1962).

Abb. Nr. 8. Kamenica nad Hronom. Höhle beim Haus Nr. 367; sie wird als Sommerküche benützt (1969).

Abb. Nr. 9. Kamenica nad Hronom. Grundriss der Wohnung Nr. 253: I = Stube, II = Keller, III = Garten. 1 = Betten, 2 = Tisch mit 4 Sesseln, 3 = Sparherd (1962).

Abb. Nr. 10. Kamenica nad Hronom. Hof beim Haus Nr. 302. Hinten im Berghang eingehauener Keller (1962).

Abb. Nr. 11. Chľaba. Ehemalige Höhlenwohnung Nr. 101, Ansicht (1962).

Abb. Nr. 12. Chľaba. Ehemalige Höhlenwohnung Nr. 101, Abmessungen der Stube.

Abb. Nr. 13. Chľaba. Ehemalige Höhlenwohnung, nunmehr Keller beim Haus Nr. 21 (1969).

Abb. Nr. 14. Grundriss des Kellers beim Haus Nr. 21 (1969).

Abb. Nr. 15. Keller beim Haus Nr. 287 (1969).

- Abb. Nr. 16. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 126 mit einem Kamin über die Schicht des Hangenden. Heutzutage bereits unbewohnt, wird als Keller benützt (1962).
- Abb. Nr. 17. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 128; sie steht in Verbindung mit dem Bau aussen. Der stark eingerahmte Teil liegt unter dem Felsen (I—V). I = Küche, II = Stube, III = Kammer, IV = Holzspeicher, V = Stube, VI = Vorhaus, VII = Vorhaus, VIII = Stube, IX = Hof, X = Brunnen, XI = Gemüsegarten, XII = Gasse. Interieur des Höhlenteiles: 1 = Tisch, 2 = Sesseln, 3 = Ofen, 4 = Kredenz, 5 = Bank für Wassereimer, 6 = Radio, 7 = Liege, 8 = Couch, 9 = Zweiteiliger Schrank, 10 = Tisch, 11 = Bank, 12 = Bett, 13 = Sparherd (1969).
- Abb. Nr. 18. Brhlovce. Grundriss der Höhlenwohnung Nr. 121. Der stark umrahmte Teil liegt unter dem Felsen (I—II und V). I = Kammer, II = Schuppen, III = Stube, V = Stall. IV = aussen aufgebaute Stube (1962).
- Abb. Nr. 19. Brhlovce. Etagen-Höhlenwohnung Nr. 129, Ansicht (1962).
- Abb. Nr. 20. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 129, Grundriss des Erdgeschosses: I = Stube, II = Keller, III = Häckselmagazin, IV = Hof, V = draussen dazugebaute Häuser, VI = Schuppen (aussen), VII = Felsüberhang vor dem Eingang und über dem Brunnen, VIII = Brunnen, IX = Felsenstiege zur oberen Etage. Interieur: 1 = Bett, 2 = Bank, 3 = Tisch, 4 = gemauerter Sparherd, 5 = Bank für Eimer, 6 = Nähmaschine, 7 = Kleiderrechen an der Wand, 8 = Waschmaschine, 9 = Küchenkredenz (1969).
- Abb. Nr. 21. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 128, Ansicht aus dem J. 1962.
Grundriss siehe bei Abb. Nr. 17.
- Abb. Nr. 22. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 123, Ansicht (1968).
- Abb. Nr. 22a. Brhlovce. Höhlenwohnung Nr. 127, Ansicht (1962).
- Abb. Nr. 23. Lišov. Ursprünglich bewohnter Keller (1962).
- Abb. Nr. 24. Lišov. Nunmehr verlassene ehemalige Höhlenwohnung der Familie (1962).
- Abb. Nr. 25. Lišov. Ehemalige Höhlenwohnung. Sparherd und Kamin noch vorhanden (1969).
- Abb. Nr. 26. Lišov. Keller, ehemalige Wohnung der Familie Vozár (1969).
- Abb. Nr. 27. Lišov. Verlassene Höhlenwohnung Nr. 141 (1962).
- Abb. Nr. 28. Lišov. Ursprüngliche Disposition der verlassenen Höhlenwohnung Nr. 141: I = Stube, II = gedeckter Eingang, III = Stall, IV = Schuppen, V = Pferdestall; Interieur der Stube: 1 = Betten, 2 = Bank (vor dem Bett), 3 = Truhen, 4 = Diwan, 5 = Tisch, 6 = Sparherd, 7 = Rauchfang, 8 = Türe, 9 = Fenster.
- Abb. Nr. 29. Lišov. Verlassenes Haus der Familie Filipovský. Der Hintertrakt besteht aus Höhlenräumen (1962).
- Abb. Nr. 30. Lišov. Grundrisse des kombinierten Hauses der Familie Filipovský. Stark umrahmter Teil unterirdisch (1962): I = Vorhaus (Eingang), II = Stube, III = Küche, IV = Stube, V = Keller. Vom Interieur: 1 = Herd, 2 = Backofen, 3 = Sparherd, 4 = Steinbank.
- Abb. Nr. 31. Lišov. Hof des Hauses Nr. 137. Vorn zweiteiliges Haus, hinten im Felsen Sommerküche und Wirtschaftsobjekte (1969).
- Abb. Nr. 32. Lišov, Nr. 143. Letzte bewohnte Höhlenwohnung der Familie Farkaš.
- Abb. Nr. 33. Lišov. Grundriss der Höhlenstube der Familie Farkaš (1969): 1 = Emailherd, 2 = Betten, 3 = Tisch, 4 = Schränke und Radio, 5 = Kredenz, 6 = Bank mit Wassereimern.

Hrnčířství na Chebsku

VLADIMÍR SCHEUFLER

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Keramická výroba na Chebsku patřila již podle nejstarších středověkých zpráv k významným řemeslům v českých zemích, ať šlo o výrobu hrnčířskou, či o keramický průmysl, vznikající tu počátkem 18. století jako jedno z nejstarších průmyslových odvětví v bývalé monarchii. Přispívala k tomu nejen lidnatost a bohatství samotného města Chebu, které v období feudalismu patřilo k největším a nejbohatším městům v českých zemích, s rozvinutým obchodem a řemeslnou výrobou, nýbrž i přírodní podmínky, tj. bohatství a kvalita keramických materiálů. Chebští hrnčíři se již v r. 1453 sdružili v cech¹⁾, i když cechovní artykule jsou dochovány až z r. 1566²⁾. Je tedy chebský hrnčířský cech druhým nejstarším cechem v českých zemích, hned po cechu levínském³⁾. O zámožnosti či alespoň slušných hospodářských poměrech hrnčířů svědčí zpráva z roku 1487, kdy hrnčíři postavili z povinnosti 3 střelce, zatímco jiná řemesla střelců méně⁴⁾. Je to však případ téměř výjimečný, neboť obecně patřili hrnčíři v českých zemích k řemeslům chudším a nepřilíš ceněným.

Hojnější zprávy o hrnčířích⁵⁾ počínají až koncem 16. stol., kdy jsou vtěleny nejstarší zápisy do zmíněné cechovní knihy chebských hrnčířů. Kniha je cenná tím, že v ní lze sledovat frekvenci mistrů od r. 1588 až do r. 1825 a frekvenci tovaryšů od r. 1651 do r. 1856, kromě dalších, leč pro národopisce nepodstatných zpráv. V období 1588–1825 získalo mistrovské právo v Chebu 82 mistrů a 8 mistrů venkovských (v letech 1761–1810, dříve o nich zpráva není). Znamená to tedy, že nový mistr vstupoval do cechovní organizace přibližně každý třetí rok (2,89 roku). Ve skutečnosti tomu tak pochopitelně nebylo, protože v r. 1625, 1650, 1677, 1786, 1819 a 1824 získali mistrovské právo vždy 2 tovaryši, v r. 1774 3 tovaryši a v r. 1748 dokonce 4 tovaryši. Do konce 18. století kolísají období, v němž žádný tovaryš nezískal mistrovské právo od tří do osmi let, po roce 1800 však téměř každým rokem získal někdo mistrovské právo. Do chebského cechu patřili vedle mistrů chebských i venkovští mistři (Landmeister) z Hazlova (Hasslau), z N. Hrožňatova (Kiensberg), z Hůrky (Riehm), z Dubiny (Eichelberg), z Redwitz (Marktrechwitz) a z Pomezí n. O. (Mühlbach). Vzájemný poměr mezi venkovskými a chebskými mistry není v archívních dokladech blíže specifikován. Venkovští mistři platili jak bylo obvyklé, menší poplatky. Kon-

cem 18. stol. chebští mistři 24 kr. ročně a venkovští 4 kr. ročně, ve 20. letech 19. stol. chebští mistři 20 kr. ročně a venkovští 10 kr. ročně, pochopitelně u obou kategorií s výjimkou těch, kdož z různých důvodů nepracovali (nemocní, přestárlí). Jako mistrovský kus žádaly chebské artykule velký hrnec (Topf), octák (Essigkrug) o 30 chebských mírách⁶⁾ a zelená čtyřboká kamna. Kromě toho musel cizí tovaryš, ucházející se o mistrovské právo, rok pracovat ve městě a pak vandrovat, zaplatit mistrům hostinu a 5 zl. cechu. Syn domácího mistra byl osvobozen od všech poplatků a od zhotovení kamen, která mohl zhotovit dobrovolně. V kritikách mistrovských kusů jsou však o kamnech zmínky jen zcela výjimečně. Starší cechu velmi dbali na řádné provedení mistrovských kusů, jak svědčí časté výtky a kritiky jednotlivých kusů v cechovní knize. Starší cechu nejčastěji vytýkali neforemnost, příliš tlusté stěny, praskliny vzniklé při pálení, menší rozměry než předepsáno, hustě či opět řídkce nanesenou glazuru, takže při pálení vyhořela a rozměry nádob menší než bylo obvyklé. Nicméně žádný zápis nesvědčí o tom, byť i kritika mistrovského kusu byla sebetvrdší a mistrovský kus nepovedený, že by některý tovaryš nedostal za vyučenou. Zaplatil však pokutu, jejíž výše se řídila počtem a závažností chyb i názorem posuzovatelů. V 18. stol. kolísala většinou mezi 4–8 zl. Svědčí tak např. případ Jakoba Küesserse v roce 1717, jehož džbán neměl vůbec žádnou formu a zdeformovanou hubku k tomu, hrnec příliš tlusté stěny a nebyl řádně vytočen a obě nádoby dostaly při pálení trhliny. Zaplatil tedy Küessers pokutu 8 zl. a byl prohlášen za mistra. V r. 1663 jakýsi Hans Gebhart dokonce dělal džbán na třikráte. Jednou mu ssedl při vytáčení a podruhé při pálení. Ale i on byl prohlášen mistrem.

Učedníkům byla předepsána výuční doba tří let; pokud nebyli z hrnčířských rodin, či z jiných důvodů, pak se učili 4 roky. V letech 1651–1756 dostalo za vyučenou celkem 86 učedníků, z nichž bylo:

Místních	32
Cizích z Chebska	10
Cizích z Čech	2
Z Rakouska	1
Neudáno (asi také místních)	41

86

Z těchto 86 je u 19 poznamenáno, že nejsou z hrnčířského rodu. Z těchto 19 byli otcové učedníků:

Zedník	4
Podkovář	1
Domkář	1
Mlynář	3
Punčochář	1
Cínař	1
Rychtář	1

Učitel	2
Neudáno	5
	19

Tato poznamenání začínají rokem 1701, takže pro 17. století nemáme jistotu, zda všichni vyučení byli z hrnčířského rodu. Srovnáme-li počet učedníků, kteří dostali za vyučenou s počtem tovaryšů, kteří získali mistrovské právo v r. 1651 a v dalších letech, je poměr 86 učedníků : 73 mistrům, tedy celkem vyrovnaný, zejména vezme-li v úvahu, že posledních 7 učedníků, kteří dostali za vyučenou, bylo z rodu posledního chebského hrnčíře Mayerla. A skutečně se počet mistrů v cechu pohybuje celkem na stejné úrovni se zvyšujícím se trendem od 2. poloviny 18. století (ovšem mezi venkovskými mistry), což zhruba odpovídá zvyšujícímu se počtu obyvatel. Tím si asi také lze vysvětlit poměrnou zámožnost chebských hrnčířů, bez společenských rozporů mezi mistry a tovaryši⁸⁾). Při tomto vývoji lze předpokládat, že každý tovaryš měl možnost se osamostatnit, aniž mu v tom bylo mistry bráněno. Skutečně v celé historii chebského hrnčířského cechu nalezneme jen jediný záznam, kdy se mistři postavili proti jinému mistrovi. Byl jím Bartoloměj Hart, městský Flaschenmachermeister, zapsaný do chebského hrnčířského cechu r. 1801, který v r. 1824 žádal o povolení stavět kamna a o zřízení obchodu s hrnčířským zbožím. Hrnčířští mistři uváděli, že B. Hart mistrovský kus nehotovil, nemá nejmenších znalostí o hrnčířském řemeslu, neumí ani vytočit hrnec a hrnčířství nikdy neprovozoval. Jak spor dopadl, nevíme. Důležité na něm je to, že záznam v cechovní knize hrnčířské osvětluje termín „Flaschenmachermeister“, jímž se zřejmě mýl výrobce lahví na minerální vody a snad i pro jiné účely⁹⁾, nikoliv tedy řemeslník z oboru skla či dřeva, jak by bylo možno se domnívat z jiných zmínek v dobových topografiích, kde je tato životnost poznamenána bez dalšího vysvětlení. Hart byl tedy podnikatelem, jenž si mistrovské oprávnění zřejmě zaplatil, což se cechu i mistrům hodilo. Když pak jeho podnikatelská činnost se stávala řemeslníkům nepohodlná, postavili se proti němu, snad oprávněně (strach před cizí konkurencí, která by okamžitě nastala, kdyby ve městě byl koncesovaný obchodník s hrnčířským zbožím, prodávající kdykoliv a komukoliv, nikoliv jen na oprávněném místě na trzích), snad i neoprávněně. Jeho vlastní výroba, předpokládáme-li, že vyráběl jen lahve, což není tak jisté, nemohla jinak hrnčířům škodit, předpokládáme-li opět (a v tomto případě asi oprávněně), že ti lahve nevyráběli. Chebští mistři se tu ostatně proti nepohodlné konkurenci nepostavili poprvé. Již jejich cechovní artykule se staví proti nakupování a obchodu s vildštejnskými (i jinými) hrci. Zřejmě tento velký a bohatý hrnčířský cech v nedalekém městečku, jehož cechovní artykule byly potvrzeny nedlouho po chebských v r. 1588¹⁰⁾ chebským hrnčířům odedávna nepřijemně konkuroval. Vildštenský rodák Sigmund Birken (Betulius), rozený r. 1626, je ve chvalozpěvu Betrübte Pegnesis (Nürnberg 1684) jmenován jako rodák z místa, proslulého svými hrnčířskými výrobky. Až do poloviny 19. století bylo ve Vildštejně více hrnčířských mistrů, než ve vlastním městě

Chebu; jejich počet se pohyboval mezi 8–10. Ve Vildštejně (dnes Skalná) je doložena r. 1723 výroba tvrdé kameniny¹¹⁾, která se od konce 18. století rozrostla v tovární podniky a konečně „vildštejnka“ – vildštejnská hlína – byla od 70.–80. let 19. století dobře známa českým hrnčírům, kteří ji kupovali na výrobu bělnin a polokamenin.

R. 1799, 6. března, si chebští hrnčíři ztěžovali na cizí hrnčíře, kteří vozí své zboží na chebské trhy až z Falce a z Bavorska. Pro místní spotřebu prý zcela postačí pět chebských mistrů. Chebský magistrát s pozoruhodnou rychlostí odpověděl již 27. března 1799, že je pravdou, že cizí hrnčíři obchodují se svým zbožím po venkově a prodávají, čímž vzniká domácím hrnčírům škoda a že chebští hrnčíři vyrábějí stejně dobré zboží jako cizí hrnčíři i jako další místní hrnčíři. Rozhodl, aby cizinci o výročních trzích prodávali jen do středy a venkovští do soboty. Podobnou stížnost vedli chebští hrnčíři již v r. 1783; ale byli tehdy odmrštěni.

Zajímavým dokladem nesmlouvavého postupu hrnčířského cechu proti fušerům je „Verzeichniss derjenigen Personen, so ausser Landts und in anderen Orthen fremde Öfen genommen undt alhie sezen lassen, auch wie selbige hernach von Tit. den Herrn Obmann und einem Erbarñ Handwerkhls der Hafner abgestrafft worden.“ V období 1653–1834 je tu zaznamenáno 38 případů, soustředujících se do let 1653–1679, 1691–1711, 1739–1745 a 1828–1838.

Po roce 1850 není v archívních dokumentech jak Městského archívu Chebského, tak bývalé Obchodní komory v Chebu (1850–1945)¹²⁾ o hrnčířích zpráv. Protože tu nebyly podnikány ani terénní výzkumy ani systematický sběr materiálu, až na soukromé akce sběratelské, jimž děkujeme, že se v muzejních sbírkách přece jen určité materiály dochovaly (viz dále), musíme se spokojit konstatováním, že poslední chebský hrnčíř, Niklas Mayerl, zemřel v r. 1921, jeho dílnu zdokumentoval a nářadí zachránil C. W. Berthold¹³⁾ a že ve Skalné zemřel poslední hrnčíř Václav Hafenrichter již v r. 1888 bezdětný (vdova po něm zemřela v r. 1911), jenž také uchoval zmíněné cechovní artykule¹⁴⁾. Z některých nejasných zpráv, zjištěných autorem této stati při orientačních terénních výzkumech v r. 1964 vyplývá, že v 2. polovině 19. století hrnčíři na Chebsku přecházeli na výrobu nových druhů střepu (bělnin a kamenin) jako ve většině hrnčířských středisek českých zemí, takže tradiční hrnčířská výroba zanikla tu pravděpodobně již dříve než smrtí posledního chebského hrnčíře. Tomu nasvědčuje i zmíněný soubor hrnčířských nástrojů z Mayerlovy dílny, kde byl dřevěný trojúhelníkový a dřevěný obdélníkovitý čepel, kukačka (Malhorn), naběraček k polévání nádob glazurou, formička na drobné ozdoby, 6 druhů koleček (které se poslední dobou užívaly převážně jen v dílnách na výrobu kameniny), 5 druhů špachtlí (také typických hlavně v dílnách na výrobu kameniny), nůž a drát k odřezávání. Jistě ji uspil i rychlý rozvoj keramického průmyslu a další inovace, obecně běžné v celé oblasti českých zemí: Nahrazování tradičních hrnčířských výrobků plechovým smaltovaným nádobím, levným porcelánem a měkkými kameninami (Steingut), rozšíření odstředivek ve venkovském mléčném hospodaření, které vytlačily tradiční vrhličky a mlékáče. Z tohoto vývojového trendu

Obr. č. 1.
 Mísa, hrnčina, bílé
 nástřeplí, modrý dekor.
 Cheb 1693. Ø = 36,3 cm.
 OM Cheb č. E 109.

Obr. č. 2.
 Mísa, hrnčina, bílé
 nástřeplí, modrý dekor.
 Cheb, 2. polovina 18. sto-
 letí. Ø = 32,6 cm.
 OM Cheb č. E 111.

Obr. č. 1. a 2. jsou ze sbírek Oblastního muzea v Chebu, foto J. Kočvara, č. 3—8
 z archívu Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, foto St. Šulc.

rovněž vyplývá, proč o společenských vztazích chebských hrnčírů, jejich zvyčích, obyčejích, folklóru a vůbec způsobu života a kultuře nelze říci nic.

Rozbor materiálu

Ze středověké hrnčiny jsou dochovány většinou jen zlomky, získané převážně v posledních letech systematickými výkopy při průzkumu historického jádra Chebu v rámci rekonstrukce městské památkové rezervace¹⁵). Něco středověkých materiálů bylo získáno i při starších průzkumech chebského hradu¹⁶) a z náhodných výkopů při stavebních, kanalizačních a jiných pracích. Tento středověký materiál je běžná středověká hrnčina, v malé míře i šedobílého střepu, promíseného drobnými valouny křemene a místy i slídy. Provedení je průměrné. U zbytků talířů renesančních tvarů lze pozorovat obtáčení pomocí kůžičky či hadříku. Pokud jsou dochována dna, lze soudit, že nádoba byla s kruhu sejmuta či odříznuta (dřevěným?) nožem. Stopy po odříznutí strunou lze pozorovat v jediném případě. Nádoby mají vesměs patky, pokud jsou spojení stěn se dnem dochována, zakončení okrajů talířů a mís je válcovitě ovalené s náběhem na šikmé seříznutí či ovalení. Dochované okraje dutých nádob jsou rovné. Tvarově nelze nalézt odchylek od průměrné české středověké a pozdněstředověké keramiky. V jednom případě byl vykopán světlý střep režný, malovaný červenou hlinkou (tři paralelní čáry) pingsdorfského typu¹⁷), uvnitř však okrově glazovaný, což je mezi českými nálezy této červeně malované keramiky málo obvyklé.

Národopisce zajímají především glazované úlomky. Vyskytují se pouze glazury zelené a okrověhnědé, každá ve třech barevných odstínech. Zelená jednak v barvě syté tmavé zeleně, bez skvrn, jaká je v českém hrnčírském zboží typická převážně pro výrobky starší, ze 17. a 18. století, potom střední zelené barvy (trávková zeleně), zpravidla značně nečistě, skvrnitě, a v hráškové zeleni s tmavěji zelenými skvrnami. Poslední dvě jmenované zelené glazury jsou v české hrnčině časově irelevantní, vyskytují se již od 14. století až do 20. století. Okrověhnědá glazura se vyskytuje jednak jako světlý okr, barevně jednotný a čistý, pak jako značně nečistý skvrnitý střední okr a konečně jako hnědý okr (asi barvy sieny pálené), rovněž dosti nečistý, s četnými světlejšími skvrnami. Všechny barvy a odstíny jsou percentuelně přibližně stejně zastoupeny. Tvarově jsou tu – alespoň ve zlomcích – dochovány většinou mísy a talíře renesančních forem, se širokým okrajem, z nichž je zajímavý zlomek zeleně glazované mísy o průměru nejméně 50 cm, pak světleokrově glazovaný džbánček, při pálení deformovaný, zlomky džbánek a jiných blíže nespécifikovatelných nádob, pánvic, rendlíků na třínožkách a dutých držáků z pánvic. Nálezy jsou však blíže nedatovatelné, protože pocházejí vesměs z druhotného uložení¹⁸). Zlomky kachlů s renesančními ornamenty, plochých, žebrových, z nichž některé tvarem a s jednoduchou výzdobou jsou shodné s kachly, používanými na selských kamnech v 18. století i ještě později, ukazují, že v tomto druhotném uložení bude shromážděn materiál z několika století, asi z 15.–18. století. Tomu se zdají nasvědčovat i 4 úlom-

Obr. č. 3.
Mísa, hrnčina, bílé nástřepí, modrý dekor. Cheb, rozhraní
18. a 19. století. Ø = 37 cm. MM Mariánské Lázně.

Obr. č. 4.
Mísa, hrnčina, bílé nástřepí,
tmavomodrý dekor. Cheb 1839
[?]. Ø = 35 cm. MM Mariánské
Lázně.

Obr. č. 5.
Mísa, hrnčina, bílé nástřepí,
modrý dekor. Cheb 1798.
Ø = 31 cm. MM Mariánské
Lázně.

ky kameninového střepu, šedého, hrubého provedení, z nichž jeden je zcela zřejmě z lahvice na minerální vody, jaké se na Chebsku vyráběly od 20.–30. let 18. století¹⁹⁾. Spolehlivě zjištěný a datovaný materiál počíná v Chebu až koncem 17. století. Tento materiál je ovšem značně jednostranný. Jsou dochovány, a to v množství vzhledem k jiným českým hrnčířským střediskům značném²⁰⁾, jen výtvarně cenné kusy, zatímco o běžném užitkovém hrnčířském zboží se dovidáme většinou jen z náhodných zpráv v literatuře²¹⁾. Dochovaný materiál lze rozřadit do šesti skupin: Výrobky s bílou engobou a modrým dekorem, výrobky s bílou engobou a barevným dekorem, výrobky s hnědou engobou a barevným dekorem, výrobky s hnědou či zelenou glazurou a rytým a plastickým dekorem, užitkové zboží režné, s hnědou či zelenou glazurou, nezdobené či zdobené zcela rudimentárně a kameninové výrobky. Střep těchto výrobků je poměrně homogenní, šedavý až šedobílý, místy poněkud do žlutava. Výrobky, které bychom mohli zařadit do 1. poloviny 19. století mají převážně střep červený, slídovitý. Střep je jinak jemný, z dobře plavené hlíny, zřejmě i dobře zpracované. Džbány, holby a vůbec duté zboží má střep poněkud hrubší. Spojení stěn se dnem vykazuje všechny možné varianty, tj. spojení oblé, ostré a patku v poměru zhruba 5:4:1, přičemž oblé spojení se vyskytuje jen u bílých mis všech skupin a podskupin. V českých zemích se tento jev vyskytuje jen v bývalé německé jazykové oblasti, byť i ne výhradně a dokonce ani ne ve většině. Okraje mis nejsou vytáčeny jednotně, jsou rovné, někdy mírně ohrnuté i podsekuté, u jednoho podtypu profilované, u mis z 18. století často ovalené ploše i válcovitě. Tu nazývají výrobky na pozdněstředověké formy okrajů.

1. Skupina s bílým nástřepním a modrým dekorem

Je to skupina v dochovaném materiálu nejhojněji zastoupená, pro Chebsko nejtýpičtější, jejíž vývoj lze sledovat od mísy z r. 1793²²⁾ až do 2. poloviny 19. století. Vykazuje celkem 10 osobitých rukopisů. Nelze ji však bohužel spojit s určitými místy a určitými dílnami. Nástřepí je provedeno bílou kaolinitickou hlinkou, kterou je potažen střep, vypalující se převážně do červenohněda.

Střep je průměrný, u některých mis spíše hrubší, vytočení a celkové provedení výrobků spíše horší, jak to můžeme obecně pozorovat u všech hrnčířských výrobků v bývalé německé jazykové oblasti Čech. Dekor je nanesen modrou barvou, která u jednotlivých výrobků varíruje od kobaltové modře až ke značně modrozelené, nanesené mnohdy v silných reliéfních vrstvičkách a u jedné skupiny výrobků nápadně se rozpíjející. Výtvarná představitost, osobitý malířský rukopis a zručné rozvržení dekoru po zdobené ploše dosti kontrastuje s průměrným technickým provedením výrobků.

a) Podskupina s figurálními motivy.

Zobrazuje se značnou výtvarnou představitostí různé scény z lidového života (cesta do kostela, cesta na trh, svatební scény, lovecké scény, jízda s trakařem do mlýna, žatevní scény). Hlavní motiv, exponovaný na dně mis nebo korpusu nádob

Obr. č. 6.
Mísa, hrnčina, bílé
nástřepí, tmavo-
modrý dekor. Cheb,
rozhraní 18. a 19.
století. Ø = 34,5 cm
MM Mariánské
Lázně.

Obr. č. 7.
Holba, hrnčina, bílé nástřepí, modrý
dekor. Cheb, 1. polovina 19. století.
V = 17 cm, Ø = 11,2 cm — 10,7 cm.
MM Planá u Mar. Lázní č. 282.

je záramován do jednoduchého pásu z čar, teček, přerušované čáry či vlnice nebo je hlavní motiv exponován po celé ploše výrobku (mísy, holby) a doplněn náznaky rozvilin. Datované výrobky pocházejí jen z první poloviny 19. století.

b) Podskupina s figurálními motivy a rozpíjející se barvou.

Motivika je stejná jako u skupiny předchozí, hlavní motiv je však rámován většinou do pásu z vlnic či esovitých rozvilin, méně do pásů z pouhých čar. Okraje mis bývají často zvlněny stišky prstů. Technické provedení střepu je poněkud lepší než u skupiny předchozí. Datované výrobky pocházejí rovněž z 1. poloviny 19. století.

c) Podskupina s jednoduchými architekturami.

Jako hlavní motiv je exponována stavba buď jako prostá architektura s dvěma věžemi na kopci nebo složitější architektura o dvou až čtyřech věžích. Rámec tvoří buď široké pásy nebo vlnice. Datované kusy pocházejí z první čtvrtiny 19. století.

d) Podskupina s architekturou a stromy.

Jako hlavní motiv jsou různé kostelní stavby s jednou a dvěma věžemi a dvěma až čtyřmi stromy po stranách. Stavba je orámována do pásů z teček, koleček, perlůvců či stylizovaných listků. Kontury dekoru jsou provedeny méně výrazně a malířsky méně obratně než u skupin předchozích. Modrá barva je zřetelně světlejší. Kusy jsou vesměs datovány, pocházejí z let 1774–1841.

e) Podskupina s tmavou architekturou.

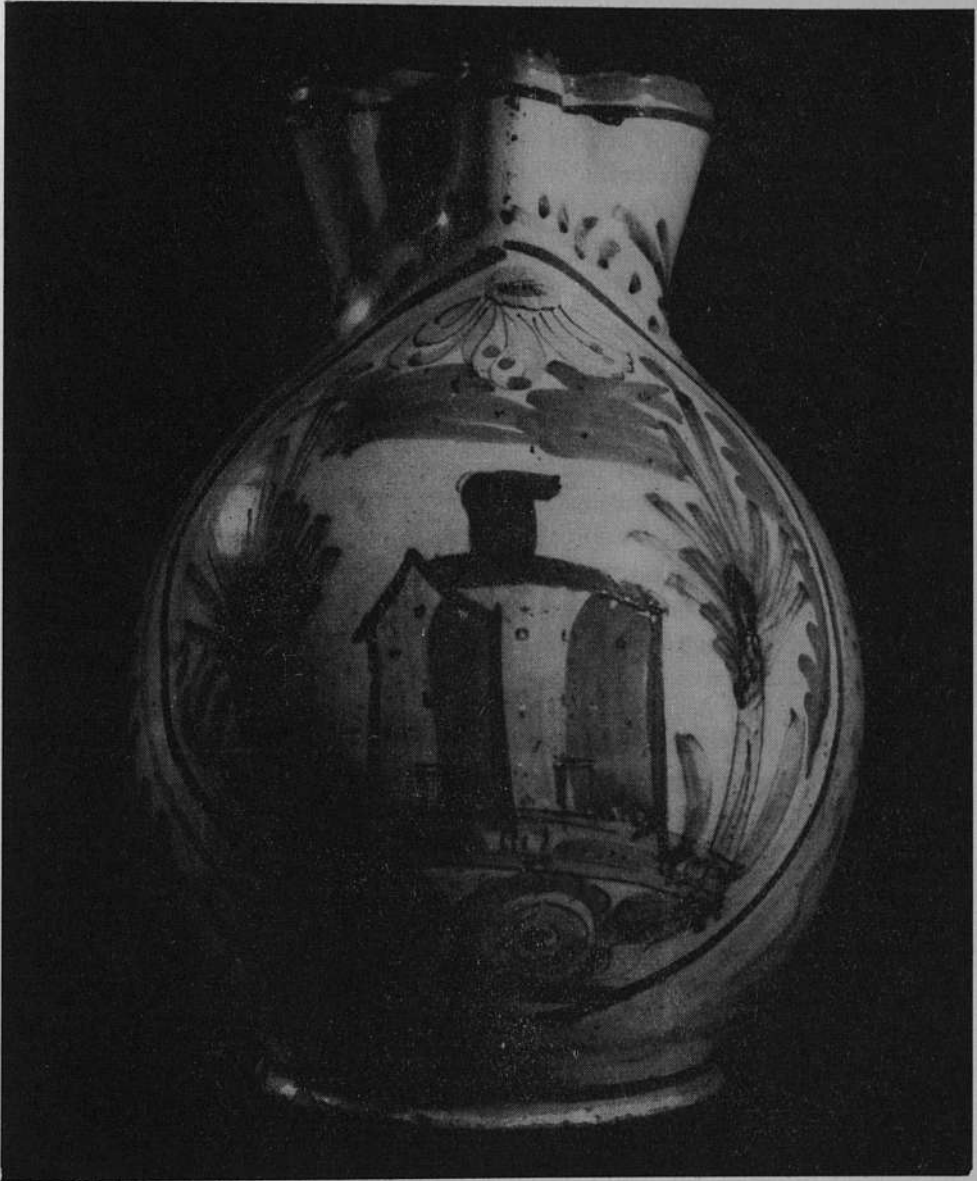
Všechny dochované kusy, na nichž lze rozeznat nejméně 3 rukopisy, exponují jeden typ architektury, třívěžovou kostelní stavbu s dalšími budovami a se dvěma stromy po stranách. Architektura je záramována do ornamentálního pásu ze srdíček, stromečkovitých, kapkovitých a půlkruhovitých útvarů. Kontury dekoru jsou provedeny výrazně a silně naneseny, barva vytváří vrstvičky, u některých kusů se rozpíjí. Kusy nejsou datovány a je možno je zařadit do druhé poloviny 18. století²³⁾. Architektura by mohla být velmi stylizovaným znázorněním kdysi proslulého poutního místa Chlumu nad Ohří. Jednoduchá kostelní stavba s věží, jak se objevuje na některých kusech skupiny c) a d) může být poutní kostelík ve Starém Hrozňatově u Chebu²⁴⁾.

f) Podskupina se zvěřným motivem.

Nejde tu o jednotnou skupinu, nýbrž nejméně o tři skupiny značně odlišných rukopisů. Skupina se skákajícím jelenem je rukopisem shodná se skupinou e) (architektura s rozpíjejícím se dekorem), kusy se skákajícím jelenem a stromy jsou shodné se skupinou d) (architektura a stromy) a kusy s ptáčkem se skupinou následující. Podskupiny s jelenem patří podle datovaných kusů do první poloviny 19. století, podskupina s ptáčkem do 2. poloviny 18. století. Některé kusy mají i zelený a hnědý dekor.

g) Podskupina s rostlinným dekorem.

Lze tu rozeznat dvě skupiny rozdílných rukopisů. Skupina s kyticí ve váze s přeplněnou zdobenou plochou, s tmavým, místy se rozpíjejícím dekorem, se blíží podsku-

Obr. č. 8.

Džbán, hrnčina, bílé nástřepí, žlutý, okrověžlutý, zelený, modrý a manganový dekor. Cheb či Chebsko, rozhraní 18. a 19. století. V = 32 cm, Ø = 15 cm — 23 cm — 14 cm. MM AŠ.

pině b), skupina s nevýraznými lístky a tulipánovitým květem se blíží charakterem rukopisu podskupině f) (se skákajícím jelenem a stromy) a d) (architektura se stromy).

h) P o d s k u p i n a s květinovým dekorem a nápisem.

Technické provedení je nevalné, nástřepí odprýskává. Na dně i na okraji mis je pás z neobratně provedeného cibulovitého vzoru, na podokrají nápis s datem. Rukopis je však výrazný. Datované kusy pocházejí z 2. poloviny 18. století.

ch) P o d s k u p i n a s figurálními a zvěrnými motivy.

Po prvé podskupině nejvýrazněji dekorované chebské výrobky, osobitého rukopisu i pojetí. Jako hlavní motiv ženská postava či několik postav, jezdec na koni a pes, dvouhlavý orel, pták apod. Hlavní motiv bývá doplněn opět stromy či architekturou. Okraj talířů a mis je vyplněn hrubým pásem stylizovaných hyacintů, vlnic, cibulovitého vzoru (silně deformovaného), srdcovitých útvarů (stylizované lipové listy?) apod. Do této skupiny patří nejstarší chebský datovaný výrobek, mísa z roku 1693. Ostatní kusy nejsou datovány, stylem provedení spadají spíše do 1. poloviny 18. století²⁵).

Bílé nástřepí s modrým dekorem je v českém hrnčířském zboží typické ještě pro část středočeských hrnčířských výrobků ze 17. a počátku 18. století, které J. Koula nazývá pražskou skupinou (s bílým nástřepím a modrým dekorem)²⁶) a výrobní středisko celkem oprávněně hledá přímo v Praze. Poněvadž mu nebyly známy chebské bílé mísy, řadí do této skupiny i dvě chebské mísy s architekturou, uložené v Národním museu v Praze a v Městském museu pražském, u nichž však podotýká, že mají hrubší provedení a „selský profil“²⁷). Obě mísy patří do podskupiny e). Pražská skupina má provedení jemnější a technicky podstatně lepší než chebské mísy a lze souhlasit s Koulou, že výrobci zboží měli v úmyslu napodobit fajánse s bílou základní polevou; nasvědčují tomu dekory, které v některých případech jsou téměř kopiemi dobových fajánsí. Chebské mísy jsou sice technicky hrubší, ale po výtvarné stránce pojaty samostatněji, i když ani tu nelze vliv fajánsí popřít. Druhou skupinou českého hrnčířského zboží s bílou engobou a modrým dekorem jsou loketské výrobky z 1. a částečně i 2. poloviny 19. století, které však přímo napodobují modrou malbu pod glazurou porcelánů loketské továrny a jiných západočeských továren, jež opět napodobovaly v této době výrobky míšeňské s kobaltovým dekorem²⁸. Podobné tendence lze pozorovat v této době i u míšeňských hrnčířů. Ojedinele se vyskytne bílá engoba s modrou malbou v této době i v Levíně²⁹). Malovaný figurální dekor je na ostatním českém hrnčířském zboží zcela výjimečný, architektonické motivy se vyskytují téměř jen na chebských mísách.

2. S k u p i n a výrobků s bílým a světlým nástřepím a barevným dekorem.

Výrobky výtvarně málo výrazné, technické provedení na úrovni první skupiny, mnohdy ještě horší. V dekorovaném materiálu lze rozlišit 4 podskupiny³⁰):

- a) Výrobky s bílým nástřepím a květinovým dekorem zpravidla žlutým, zeleným a hnědým. Dochovány jsou mísy a džbány. Výrobky lze vročit do 1. poloviny 19. století.
- b) Výrobky s bílým nástřepím a složitějším květinovým dekorem žlutým, okrově-hnědým, zeleným, modrým a manganově fialovým. Technické provedení je podstatně lepší než předchozích skupin a podskupin.
- c) Výrobky se světleokrovou engobou a jednoduchým geometrickým (růžice) a rostlinným dekorem (neurčité kvítky). Podskupina nevýrazná, výrobky pocházejí asi z poloviny 19. století.
- d) Výrobky se světlezelenou engobou a zeleným, hnědým a tmavohnědým dekorem, figurálním, zarámovaným do věnce a květů a rozvilin. Provedení technické i dekoru je vesměs horší. Časově lze výrobky zařadit do 1. poloviny 19. století.

Bílé nástřepí a barevný dekor je v českém hrnčířském zboží dosti běžnou zdobnou technikou již od 17. století³¹⁾. Zachycujeme ji v 18.–20. století i na Loketsku-Ostrovsku, v Levině, místy v severních Čechách (Frýdlant v Č.), na Chodsku, v některých dílnách jižních i středních Čech (Soběslav, Rožmbersko-Kaplicko, Štěchovicko-Davelsko, Kostelec n. Č. l., Stříbrná Skalice, Ronov n. D.), jihozápadní Moravy a střední i východní Moravy a ojediněle i jinde.

3. Skupina výrobků s hnědou engobou a barevným dekorem.

Lze tu zachytit tři výrazněji odlišné skupiny:

- a) Výrobky s hnědou engobou a světleokrovým, zeleným a hnědým dekorem (květy věnčitého tvaru, zarámované do pásů z vlnic či perlovců na okraji). Technické provedení nejlepší u známého chebského zboží.
- b) Výrobky s hnědou engobou (dno) a zelenou engobou (okraj) a světleokrovým zelenavým (místy i modrým) dekorem (stylizované kytice na dně, drobné kvítky na okraji mis).
- c) Výrobky s tmavohnědou engobou a bílým dekorem nápisovým. Nelze spolehlivě doložit, zda jde o chebské výrobky. Vztahy k výrobnímu okruhu Tachovsko-borskému jsou nepopíratelné, nejde-li vůbec o výrobky z tohoto okruhu.

Časově lze zařadit výrobky 3. skupiny do 19. století bez možnosti přesnějšího časového určení, spíše, pokud lze soudit podle ostatních českých výrobků, do jeho druhé poloviny.

4. Skupina nezdobeného zboží.

Známa je pouze z literatury³²⁾ a z orientačního terénního výzkumu, provedeného autorem této statě v r. 1964. Ovšem tyto užitkové předměty, zjištěné v terénu

od přímých uživatelů, nebylo možno rozlišit provenienčně. Na Chebsku vedle Chebu a Skalné byli hrnčíři i v Milhostově, Házlově, Libé a v Aši, nehledě k venkovským mistrům, kteří patřili k chebskému hrnčířskému cechu, resp. po r. 1859 k příslušnému živnostenskému společenstvu, jak bylo uvedeno výše. Nebylo proto možno odlišit od sebe chebské výrobky a výrobky jiných hrnčířů, nehledě ani k tomu, že hrnčířské zboží bylo již málo používáno; většinou šlo o odložené kusy, o nichž jejich majitelé (a v řadě případů noví majitelé) nedovedli nic bližšího říci. Byly to mlékáče, vrhliky, džbánky, obyčejné hrnce, mísy zadělávačky, pánvice, ceďáky, pokličky, v některých případech i starší typy kachlových kamen (asi z 2. poloviny 19. století). Vesměs to byly výrobky žlutavého a šedobílého střepe, dosti jemného, průměrného až horšího provedení, glazované zeleně a hnědookrově, některé vně rezné a glazované jen uvnitř, nezdobené či zdobené rytými vodorovnými čarami a vlnicí na podhrdlí. Kachle byly zelené a světleokrové, jednoduché, bez ozdob, čemuž odpovídají i zprávy v literatuře³³). Zakuřované zboží nebylo na Chebsku nalezeno a nevyskytovalo se ani v uvedených archeologických výkopech.

5. Skupina kamenin.

Několik dochovaných kusů je hrubě vytočená tvrdá kamenina bez lokálních zvláštností, se solnou glazurou, zabarvující střepe do žlutohněda až do hněda. Lze je vřadit do 1. poloviny 19. století, při čemž není jisté, zda jde jen o výrobky ze Skalné, protože počátkem 19. století pracoval výrobce kamenin i v Lokti³⁴). Holba, kterou uveřejnil Ch. Holme³⁵) jako chebskou, je zřejmým napodobením boleslavských kamenin. Chebský původ (tj. Skalnou či Loket) nelze vyloučit, ale je málo pravděpodobný³⁶). Holba z r. 1790, publikovaná bohužel velmi nejasně J. Hofmanem³⁷) může být vildštejnská. Má žlutohnědou glazuru (zřejmě solnou) a bílý dekor z hrubé kaolinitické hlíny (ptáček, listy a datum).

Z rozboru materiálu a konečně i z materiálu historického vyplývá, že Chebsko bylo pravděpodobně již od středověku, určitě však od konce 17. století až do zániku hrnčířství osobitým hrnčířským výrobním okruhem, nejen v celkovém kontextu českých zemí, nýbrž i v kontextu středoevropském. Lidové scény a architektury na bílých mísách vykazují zcela osobitý rukopis a výtvarné pojetí. Dostí překvapivý je však úzký sortiment dochovaných výrobků i výrobků zjištěných terénním výzkumem, ze starší literatury a z cechovních zpráv. Je to asi společný důsledek tří činitelů: Jednostranně dochovaným materiálem, časným rozvojem keramického průmyslu a ve středověku a raném novověku kvetoucími řemesly kovozpracujícími, jejichž výrobky, určené pro kuchyň a stolování byly v některých jiných českých oblastech nahrazovány hrnčinou.

Škoda jen, že starší generace místních pracovníků, muzejníků a sběratelů věnovaly hrnčířskému zboží tak malou pozornost. Skládat ze střípků archívních zpráv, věcného materiálu a z určitých terénních informací, často nepřesných a nepřilíš

hodnotných, výslednou mozaiku hrnčířské výroby určitého okruhu, je práce nevděčná a dnes v mnoha případech již marná.

Společenská a duchovní stránka hrnčířské výroby zcela uniká uchopení a výkladu. Po více jak dvou generacích, co hrnčířské řemeslo vymřelo, se již těžko hledají i pamětníci. Tyto okolnosti způsobily i torzovitost této práce, která se pokusila vyčerpat alespoň to, co nám muzea, archívy a terén ještě nabízí, byť to bylo již po hodině dvanácté.

Poznámky:

- 1) A. John, Über Hafnerei und Töpferei im Egerlande, Zeitschrift für österreichische Volkskunde 16, 1910, 198.
- 2) K. Siegl, Die Egerer Zunftordnungen. Ein Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Praha 1909, 152—156. V cechovní knize chebských hrnčířů v Okresním archívu (zkratka OA) v Chebu, sign. 4095 je na str. 35—44 opis cechovních artykulí, pořízený koncem 18. století; tyto artykule měly pocházet z r. 1544, dodatky k nim z r. 1643 a 1698. Zmínka o cechovních artykulích chebských hrnčířů je však již v „Eins Handwerks der Haffner Articul's Brief“ z 10. července 1500; viz OA Cheb 1293, fasc. 391 [A 1149]. Tento list K. Sieglovi zřejmě unikl. Tamtéž i cechovní artykule z r. 1566. Veškerý historický materiál je čerpán — pokud neuvedeno jinak — z těchto materiálů. Kniha byla založena v r. 1666, byly však do ní vtěleny starší zápisy. Kulturně-antropologicky nejzajímavější partie knihy budou publikovány ve zvláštním článku.
- 3) Srv. Festchrift zum 500 jährigen Jubiläum der Töpferzunft in Lewin. Levín 1902. Kolem poloviny 15. století vzniká v českých zemích několik hrnčířských cechů, zřejmě ve významných střediscích hrnčířské výroby této doby. Doloženy jsou v České Lípě (1462), Ledči n. S. (1466), Praze-Novém městě (1488), Hlinsku (1488) a Ronově n. D. (1488). Srv. Z. Winter: Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století. Praha 1906, 495.
- 4) Z. Winter, op. cit., 495.
- 5) Z 12. července 1510 je ještě zpráva o stížnosti hrnčíře Pavla Langa na hrnčíře Hanse Jegera (či Segera ?), že jej strčil a nadával mu.
- 6) Objem džbánů je těžko zjistitelný, protože na Chebsku byly míry od českých i jiných odlišné. Myslel-li se mírou hrnec (Napí), potom Essigkrug o 30 chebských mírách by měl objem cca 280 l, což je nepravděpodobné. Předpokládalo by to nádobu, jejíž dno by mělo průměr 40—50 cm (větší průměr dna lze při velikosti svrchního talíře tehdejších hrnčířských kruhů těžko předpokládat) a výška by byla pak 220 cm — 160 cm. Jestliže se chebskou mírou rozuměl obsah asi jedné pinty (ne celé dva litry), potom obsah nádoby — 60 litrů — je přijatelný. Srv. A. Sedláček, Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách. Praha 1923, 88 a 100 ad.

- 7) Počet mistrů se v jednotlivých padesátiletích pohyboval asi takto (první číslo udává chebské mistry, druhé venkovské):

1600		6 : ?
1650		5 : ?
1700		5 : ?
1750		6 : 4
1800		5 : 20
1850		4 : 20 (?)
1900		1 : 4 (?)

Nápadný vzrůst počtu venkovských mistrů v r. 1800 a 1850 lze vysvětlit tím, že do tohoto počtu byli začleněni nejspíše i mistři ve Skalně, kde byl samostatný hrnčířský cech.

- 8) Což ovšem neznamená, že i v Chebu se občas nevyskytli chudí mistři. R. 1789 bylo chudým mistrům dáno z cechovní pokladnice 1 zl. 24 kr., r. 1790 jen 30 kr. (2x po 15 kr.). Jindy se však tato položka v cechovních účtech nevyskytuje. Není také poznamenáno, zda šlo o mistry městské či venkovské.
- 9) Srv. V. Scheufler, Nález zbytků továrny na výrobu kameninových láhví v Bukovanech. Český lid 45, 1958, 143.
- 10) A. Schuch, Die Zunftordnungen des ehemaligen Töpferhandwerks in Wildstein vom 12. November 1588. Unser Egerland 16, 1912, 90—95, 101—104. Na artykulích je uvedeno 22 žijících a pracujících mistrů, což v této době bude asi největší počet mistrů jednoho hrnčířského řemesla v českých zemích hned po Praze. Vildštejnské cechovní artykule jsou nejrozsáhlejší a nejobsažnější hrnčířské cechovní artykule v českých zemích, jež ve 47 odstavcích regulují a normují nejen výrobně-právní záležitosti, nýbrž i celý veřejný a částečně i rodinný a soukromý život jednotlivých mistrů. Od chebských se liší zejména požadavky na mistrovský kus („Guter Schockhaffen mit einer Stürzen, ein grosser Essigkrug mit einer Stürzen, ein Grunttelkrug mit einer Stürzen, eine Steckkachel“), poplatky, (Vildštejn byl poddanským městečkem), přesným procedurálním řízením v případě, když mistrovský kus není uznán a při přijímání za učedníka.
- 11) R. Barta, Kamenina. Praha 1921, 11.
- 12) Materiál je uložen ve Státním archívu v Kadani.
- 13) A. Dietrich, Die alten Töpfereigeräte. Unser Egerland 31, 1927, 107—109. Kam zmizel materiál z Mayerlovy sbírky ve věru válečných událostí, nebylo dosud možno zjistit.
- 14) A. Schuch, op. cit., 90.
- 15) Materiál je uložen v Oblastním muzeu v Chebu, zpráva o výkopech v Archeologickém ústavu ČSAV v Praze, kopie v OM Cheb. Srv. A. Hejna, Archeologický výzkum v Chebu v roce 1962—1963. Archeologické rozhledy 16, 1964, 664, 685—690, 697—699; A. Hejna, Archeologický výzkum a počátky sídlištního vývoje Chebu a Chebska. Památky archeologické 58, 1967, 169—271.
- 16) V r. 1911 J. E. Jonase, srv. J. E. Jonas, Bericht über die Ausgrabungsarbeiten auf der Kaiserburg zu Eger im Jahre 1911. Kunstgeschichtliches Jahrbuch der Zentralkommission für Denkmalpflege 6, Wien 1912, 6 od., v r. 1932 a 1933 O. Schürem a koncem r. 1933 A. Gnirsem. Srv. O. Schürer, Die Kaiserpfalz Eger, Berlin

1934, 51, 55 ad. Gnrirsovy zprávy o vykopávkách se údajně za války ztratily. Srv. E. Šimek, Chebsko v staré době, Brno 1955, 151.

- 17) Srv. M. Richter - Z. Smetánka, Zur Datierung und Problematik der Anfänge der rotbemalten Keramik in Böhmen. Epitymbion R. Haken, Praha 1958, 86—91.
- 18) S výjimkou zlomku velké mísy, který byl vykopán pod chebským hradem, č. S III/38/64, pocházejí všechny nálezy z výkopu v areálu domů čp. 287 (I-62) a čp. 294 (II-92) a z různých dobových navážek.
- 19) R. Bárta, op. cit., 11.
- 20) Největší soubor chebských mis (přes 80 ks) je v Městském muzeu v Mariánských Lázních. Menší soubory mají Oblastní muzeum v Chebu a Městské muzeum v Plané u Mar. Lázní. Jednotlivé kusy jsou pak v těchto muzeích: Aš, Karlovy Vary, Loket, Teplice lázně v Č., Litoměřice, Praha (Městské muzeum a Národní muzeum), Norimberk.
- 21) Zejm. R. Mayerhöfer, Die Rahmgewinnung im Egerlande. Unser Egerland 16, 1912, 107 (vrhlík); A. John, Das städtische Museum in Eger, Cheb 1901, 24 (3 pánve); J. Hofmann, Die Tracht im ehemaligen Elbogner Kreise. Unser Egerland 12, 1908, 24 (2 džbány, označené jako vildštejnské, což je však omyl, neboť jde zcela zřetelně o mužakovské džbány, jediné zobrazená holba z r. 1790 je pravděpodobně vildštejnská).
- 22) Uložena v Oblastním muzeu v Chebu č. E 109.
- 23) Výrobky, patřící do této skupiny publikoval J. Koula, Co nám vyprávějí pražské střepy XVII. století. Památky archeologické 19, 1917, obr. 18; E. Meyer-Heissig, Deutsche Bauerntöpferei, München 1955, obr. 73; Alte deutsche Bauernschüsseln. Ausstellung der Sammlung Dr. Konrad Strauss, Hamburg 1963, č. 77 a K. Strauss, Schlesische Keramik, Strassburg 1928, tab. LI, obr. 271.
- 24) Srv. příslušná hesla in: J. Košnář, Poutnická místa a památné svatyně v Čechách, Praha 1903 a J. Schiffner, Historische Beschreibung der vorzüglichsten Gnadenörter im Königreiche Böhmen... Praha 1805.
- 25) Některé mísy, patřící do této skupiny publikovali Ch. Holme, Peasant Art in Austria and Hungary. The Studio, zvl. číslo 1911, na obr. 238; E. Meyer-Heissig, op. cit., obr. 72 (mísa na obr. 63 však není chebská!) a Ausstellung, obr. 36.
- 26) J. Koula, op. cit., 14 ad.
- 27) J. Koula, op. cit., 15.
- 28) H. Meyer, Böhmisches Porzellan und Steingut, Leipzig 1927, 120 a E. Poche, Český porcelán, Praha 1954, 12, 28, 51 ad.
- 29) Např. mísa č. 491/53 z Oblastního muzea v Litoměřicích.
- 30) Ch. Holme, op. cit., obr. 234, publikuje mísu, patřící do podskupiny b) z roku 1743, druhá mísa, publikovaná tu pod číslem 237, která by patřila rovněž do této skupiny, asi podskupina d) (?), je podezřelá. Charakter dekoru i rukopisu neukazuje na Chebsko.
- 31) J. Koula, op. cit., 128 ad.
- 32) Viz pozn. 21.

- 33) Srv. A. J o h n , Das städtische Museum in Eger, Cheb 1931, 16 (kamna ze 17. století ze staré radnice) a Jos. H o f m a n , op. cit., 64, obr. 99 (kamna z r. 1750).
- 34) Podle sdělení loketského archiváře prof. H. Z i m m e r m a n n a z r. 1960.
- 35) Ch. H o l m e , op. cit., obr. 228.
- 36) Hrnčíře z 1. poloviny 19. století, jehož jméno by začínalo Peter Kö... (holba je bohužel zfotografována velmi neobratně) jsem nezachytil ani v Chebu, ani ve Skalné, ani v Lokti. Hrnčířský rod, začínající na Kö... vůbec nebyl v těchto městech. Rovněž jméno Peter bylo na Chebsku málo obvyklé.
- 37) J. H o f m a n n , op. cit., 24, obr. 60. Drážďanský badatel Josef Horschik mě upozornil, že z německých sbírek zná lahve na minerální vody signované chebským městským znakem (snad výrobky B. Harta?). Kromě toho našel cca 10 kameninových džbánů s výlevkou, zdobených nalepovaným, v ruce modelovaným dekorem, asi z let 1780—1830, které by bylo možno považovat za vildštejnské event. chebské. Pokud mají cínová víčka, značená, jsou tato víčka výrobkem českým, např. z Aše. Spamerův názor, že se ve Vildštejně napodobovaly altenburské „perlové“ kameniny, je omylem.
-

Töpferei im Egerland

Zusammenfassung

Die Erzeugung von Keramik im Egerland gehörte bereits nach den ältesten mittelalterlichen Berichten zu den bedeutsamsten Handwerken in den Böhmisches Ländern, gleichwohl ob es sich nun um die Töpferwarenproduktion, oder die am Anfang des 18. Jahrhunderts entstehende Keramikindustrie handelte. Die Hafner in Cheb (Eger) vereinten sich im Jahre 1453 in einer Zunft; die Zunftartikel blieben aus dem Jahre 1566 erhalten. Diese Zunft gehörte zu den wohlhabenden Stadtgilden, was in den Böhmisches Ländern einen Ausnahmefall bildet. Im Zunftbuch der Töpfer in Cheb kann man die Frequenz der Hafnermeister in den Jahren 1588–1825 und die Frequenz der Gesellen in den Jahren 1651–1834 verfolgen. In diesen Zeiträumen erwarben das Meisterrecht insgesamt 82 Meister in Cheb und 8 Meister im Egerland (Berichte darüber stammen jedoch erst aus dem Jahre 1761) und die Lehre beendeten 86 Lehrlinge, von denen aber 19 nicht aus Hafnerfamilien abstammten und 3 nicht aus dem Egerland waren. Als Meisterstück schreiben die Zunftartikel einen Topf, einen Essigkrug mit 30 Egerländer Massen (= cca 68 Liter) und einen grünen, viereckigen Ofen vor, welcher jedoch nicht von Söhnen der einheimischen Meister angefertigt werden musste. Die Meister auf dem Lande, die auch niedrigere Mitgliedsbeiträge entrichteten, befanden sich an diesen Orten: Hasslau, Kienberg, Riehm, Eichelberg, Marktredwitz und Mühlbach. Die Anzahl der in der Gilde vereinten Meister bewegt sich ungefähr auf gleicher Ebene mit dem wachsenden Trend von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, was insgesamt der zunehmenden Einwohnerzahl entsprach. Eine weitere Hafnerzunft gab es in Skalná (Wildstein), deren Zunftartikel im Jahre 1588 bestätigt wurden. Die dortige Töpferwarenerzeugung wurde bereits im Mittelalter hoch bewertet, als die Zahl der Meister mehr als zwanzig betrug. Im Jahre 1723 wurde hier die Erzeugung von Steinzeug dokumentiert. In Cheb wurde im Jahre 1801 bei einem Gerichtsverfahren der Hafnerzunft mit dem Egerer Flaschenmachermeister B. Hart die Erzeugung von Steinzeugflaschen dokumentiert. Der Letzte Hafner in Skalná starb im Jahre 1888 und in Cheb im Jahre 1921. Beide erzeugten jedoch wahrscheinlich keine Töpferware mehr, sondern Steinzeug und Weissgeschirr. Nach dem Jahre 1856 gibt es über die Egerländer Töpferei keine Archivbelege mehr.

Von der mittelalterlichen Egerländer Töpferware blieben meistens nur Bruchteile erhalten, die bei der Durchforschung des historischen Kernes von Cheb in den Jahren 1862–1963 erworben wurden. Etwas Material wurde auch bei älteren Durchforschungen der Egerer Burg und bei zufälligen Ausgrabungen gewonnen. Die mittelalterliche Töpferware bilden übliche Erzeugnisse ohne lokale Eigenartigkeiten, die glasierten Bruchteile und -Stücke haben grüne und ockerbraune Glasuren, beide

in drei Farbtönen. In Bezug auf die Form sind folgende Gefässe dokumentiert: Schüsseln, Teller, Krüge, Pfannen, Tiegel mit Füsschen und Henkel, sowie Kacheln, neben einer Menge von kleinen, näher nicht spezifizierbarer Scherben. Das Material stammt insgesamt aus sekundärer Lagerung.

Das Material aus dem 17. – 19. Jahrhundert ist in den Mussen von Mariánské Lázně (Marienbad) (über 80 Stück) und Cheb (Eger) aufbewahrt, eine kleinere Garnitur befindet sich im Museum in Planá (Plan bei Marienbad), einzelne Stücke sind in den Mussen von Aš (Asch), Karlovy Vary (Karlsbad), Loket (Ellbogen), Teplice (Teplitz), Litoměřice (Leitmeritz), im Stadtmuseum in Prag, im Germanischen Museum in Nürnberg und wahrscheinlich auch in anderen deutschen Museen aufbewahrt. Dieses Material kann in folgende Gruppen eingeteilt werden:

1. die Gruppe mit weisser Engobe und blauem Dekor, welche für Cheb am typischsten ist, mit neuen Untergruppen:
 - a) mit Figuralmotiven,
 - b) mit Figuralmotiv und verschwommenen Konturen,
 - c) mit einfachen Architekturen,
 - d) mit Architektur und Bäumen,
 - e) mit dunkler Architektur,
 - f) mit Tiermotiven,
 - g) mit Pflanzendekor,
 - h) mit Blumendekor und Aufschrift,
 - i) mit Figural- und Tiermotiven;
2. die Gruppe der Erzeugnisse mit weisser und lichter Engobe und farbigem Dekor, mit vier Untergruppen;
3. die Gruppe der Erzeugnisse mit brauner Engobe und farbigem Dekor, mit drei Untergruppen, welche Beziehungen zum benachbarten Hafnerzentrum aufweisen (Bor-Tachov = Haid-Tachau), inwiefern es sich in einigen Fällen überhaupt nicht um Erzeugnisse dieses Zentrums handelt;
4. die Gruppe der undekorierten Ware,
5. Steinzeug (ohne ausdrucksvolle lokale Merkmale).

Aus der Analyse des sachlichen und historischen Materials geht hervor, dass das Egerland bereits seit dem Mittelalter bis zum Erlöschen der Töpferei in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, ein individuelles Zentrum der Töpferwarenproduktion war, deren Erzeugnisse, besonders jene, die in die erste Gruppe eingereiht sind, eine eigenartige Handschrift und eine aussergewöhnlich vorzügliche Auffassung der Dekors aufwiesen. Das Sortiment der Erzeugnisse war aber ziemlich eng. Ungewöhnlich günstig war (mit Hinsicht auf die gesellschaftliche Situation der Töpferei in den Böhmisches Ländern) die Gesellschafts- und Wirtschaftsstufe der Egerländer Hafner. Der Verkauf der Ware beschränkte sich überwiegend auf lokale Märkte.

Poznámka k otázce dlouhověkosti prozaické tradice

JAROMÍR JECH

Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha

Když Bedřich Václavek před časem zdůraznil požadavek nových zápisů aspoň na hlavních místech dřívějších výzkumů, vyslovil se přímo i k časovému odstupu, v kterém by materiál byl znovu podchycován: podle možnosti od deseti do padesáti let.¹⁾ Pravda, měl na mysli především písňové záznamy, ale zásada platí i pro novou registraci prozaického fondu. Zejména lze přijímat krajní hranici padesáti let. Tato nejzazší mez nebyla asi stanovena náhodně.

Od národního obrození přežívá u nás v té či oné podobě a v té či oné míře naivní víra v dlouhověkost lidové tradice. Přitom se ztrácejí ze zorného pole některé nezvratné skutečnosti, které namnoze vedou k dočasnému i trvalému zániku konkrétních folklórních látek v určitých lokalitách nebo teritoriích. Některé momenty, působící na změnu či oslabení skladby vypravěčského repertoáru, jsou nabíledni. Patří k nim narušení živné půdy, v níž se rodí, regenerují a kolují folklórní vyprávění. V tomto procesu jako převládající činitelé vystupuje zřetelný rozklad tradičního společenství a s ním spojený ústup a v některých případech i úplné vymizení vypravěčských příležitostí, jakož i nedostatek podpory místnímu vypravěčství z různých pramenů, mezi jiným z folklórně bohatých území, zvláště sousedních.²⁾

Jiné momenty zůstávají více v skrytu. Zvláště se klade, opět jako romantický přežitek *sui generis*, mnohdy do protikladu tradice s módou a přehlížejí se souvislosti mezi nimi. Nemyslím tím jenom pohyby mezi nimi, vzájemnou infiltraci neboli obapolné vztahy mezi lidovou kulturou a časově omezenými módními styly vysoké kultury, ale i imanentní, relativně nezávislý vývoj lidové kultury se svými vlastními módními styly. Při charakteristice této situace možno použít úmyslně přestřené a zjednodušující formulace, „že každý tradiční projev byl v určité době, v určité regionální oblasti a pro určitou sociální skupinu kdysi módou, a na druhé straně, že každá móda může se zformovat za jistých okolností do tradičního projevu“.³⁾ Tedy i lidová povídka může vyjít z „módy“, přesněji – zastará, přestává působit, ztrácí se zájem o ni, a naopak se jeví potřeba dovědět se něco jiného, aktuálního,

překvapivého, ať už toto novum je realizováno v tradičních formách anebo v takových tvarech, které s folklórem někdy nemají nic společného.

Slovem, po určité době se v určitém společenství lidové povídky mohou dostat mimo aktivní vypravěčskou zásobnici, informátor je pak udržuje toliko ve svém povědomí, popřípadě zcela vycházejí z paměti. Pátráme-li tedy v dlouhém časovém odstupu na témž regionu po týchž látkách, odcházíme velmi často s nepořízenou. Zpravidla úplně negativní výsledek dostáváme, jestliže jsme se pro opětovný výzkum rozhodli v intervalu delším než půl století.

Takové jsou alespoň naše *současné* zkušenosti z oblasti českého etnika. Zejména při přípravě *Lidových povídek z Podkrkonoší* k tisku jsem se přesvědčil, že snaha o opětovné podchycení i jen části repertoáru Kubínových vypravěčů byla předem odsouzena k nezdaru, jakmile minulo více než padesát let od původních zápisů či od období, kdy tito vypravěči ještě štědře rozdávali své umění. A nezankla pouze nejedna rozprávka právě těch nejlepších. Z paměti lidu se většinou vytratily také určitější nebo vůbec jakékoli vzpomínky na ně.⁴⁾

Lze ze zjištění tohoto druhu vyvozovat široké, paušální závěry? Nepodaří se vskutku zapsat některé látky znovu po více než padesáti letech? Negativní odpověď na tyto otázky by znamenala unáhlený apriorismus a druhý extrém – absolutní popření dlouhověkosti. Záleží na řadě činitelů, z nichž o některých byla řeč. Na charakteru základny, z níž vyprávění vychází a na níž se pohybuje, a rovněž na stupni zmíněné podpory – zde si připomeňme také, jak k zakotvení látky v lidovém prostředí přispěla u nás středověká literatura a pozdější tisky. Avšak nejen to. Záleží na tom, zda povídka opravdu vyjde z „módy“ či nezůstává evergreenem jakoby zázrakem z důvodů opačných. Tudíž na tom, zda zájem o ni netrvá právě proto, že je stará, dobře známá. Posluchači ji takřka umějí nazpaměť, dávají si ji vyprávět radši než historku zcela novou, napjatě „kontrolují“ téměř jako náповěda v divadelní budce vypravěče, těší se předem na následující pozoruhodnou podrobnost, na vzrušující scénu, působivý obraz, vtipný obrat, účinnou pointu. Krátce, podobně jako pro vývoj jazyka platí téměř ničím nespoutatelný úzus, nejvyšší rozhodčí, který nedovolí, aby mu bylo něco proti jeho vůli nadekretováno,⁵⁾ tak určité „zákonité nezákonnosti“ a tendence do jisté míry protichůdné jsou rozhodující ve vývoji ústní tradice.

Proč někdy lidová povídka nevymizí? Proč je stále nová? Proč tato „móda“, usilující jakoby o konzervování archaismů, žije takřka mimo čas? Řekneme-li, že o ni trvá zájem, nepodáváme nic jiného než vysvětlení v kruhu. Částečně roušku tajemství odhrne hledisko sociálně psychologické: Povídka nevychází z ústního repertoáru nebo z reminiscencí, když některou z možných podob je nerozlučně svázána s životem konkrétního společenství nebo i jednotlivce – když odpovídá světovému názoru „producenta“ či „konsumenta“, jeho zálibám, vkusu, životním osudům apod.; když není módní, nýbrž v určitém prostředí stále časová, moderní. Nebo chceme-li,

můžeme jako paralelu k tomuto hledisku přiřadit vlastní pohled národopisný: Látka se udrží namnoze tehdy, jestliže do šířky a do hloubky zapustila kořeny v místní tradici. Takové vyprávění namnoze bývá spjata velmi těsně s lokalitou a může pak pro vypravěče i posluchače představovat součást poznatků o domácím prostředí, součást místních „dějin“.

Stačí v této spojitosti uvést příklad snad nejmarkantnější, cyklus podání o Blániku. Zápisy z poslední doby ukázaly, že zdaleka neupadl v zapomenutí a že se ve své tematické rozlehlosti udržuje dodnes na jednotlivých místech kolem Blánika.⁶⁾ Avšak zároveň je tento příklad v kontextu naší poznámky, kdy do popředí stavíme metodu opětovných výzkumů, poněkud netypický, neboť chybí spolehlivá srovnávací báze. Můžeme sice konstatovat dlouhověkost blanických pověstí, jenže nemůžeme se opřít o spolehlivé, přesné, autentické záznamy starší. Bylo by proto lépe vyjít z věrohodných zápisů, pořízených před několika desetiletími z úst lidu, a klást je vedle variantů dnešních. Takové výchozí texty máme sice v množství neuspokojivém, ale přece jen dostačují k předběžné ilustraci.

J. Š. Kubín podal z Českého koutku Kladska tři zprávy o pověsti vážící se k tzv. Čertově skále. Padesát let neubralo látce na životnosti. Naopak, i v přítomné době bylo možno se s ní setkat zde na každém kroku, znal ji snad každý, i když třeba aktivním vypravěčem nebyl. Pro naši dokumentaci dlouhověkosti této ústní tradice ovšem ani tento materiál starší a současný neuspokojuje, ale lze si vypomoci náhradními texty, dřívějšími německými zápisy této pověsti.⁷⁾ Podobně téměř každý z Vyskeř v Českém ráji by věděl v té či oné variaci přinejmenším zlomek etymologické pověsti o původu své obce; Kubín ji zaznamenal dvakrát, z toho jednou mimo Vyskeř, a v poznámkovém aparátu k ní jsme uveřejnili naše tři zápisy, získané takřka padesát let po Kubínovi. Ani tentokrát nebylo překročeno rozmezí padesáti let. Avšak je možno usuzovat, že povídka byla v místě známa už dlouho před Kubínem. K její obecné popularitě přispěl nejen její autor, František Bohumil Tomsa, rodák z nedalekého Kadeřavce u Turnova, v romantické skladbě z roku 1832, nýbrž i pozdější přetisky a stylizace, které asi především utvářely ústní tradici.⁸⁾ Od něho pochází i sentimentální povídka o Panenském vězení na Hrubé Skále z roku 1831, jejíž zlidovělou podobu Kubín také zapsal a jejíž obecnou znalost v bezprostřední blízkosti Hrubé Skály dnes podporují též turističtí průvodci.⁹⁾

Vzniká nyní otázka, zda lze získat materiál ještě přesvědčivější. Materiál, který nejenom není tak výlučně „faktografické“ povahy, nebyl zachycen ve větším množství variantů a přesto si podržel svou životaschopnost, a současně materiál, který především sám o sobě postačí k dokumentaci, že některé látky i po časovém úseku delším, než je limit padesáti let, nezanikají. Materiál navíc cenný hlavně tím, že přináší opakované záznamy ve vlastním slova smyslu, tj. že v něm lze nalézt těsnější genetickou příbuznost mezi varianty čili sledovat spojitosti mezi vypravěči, navazování mladších na starší, i když třeba mezičlánky několika vypravěčských generací chybí, je nezjistitelný. Zdálo by se, že pro stav autentických zápisů, resp. takových

záznamů s udáním informátora, o něž bychom se mohli opírat při opětovných výzkumech, zcela postrádáme takové svědectví v české zaregistrované zásobnici povídkových látek. Přece však po nejnovějším průzkumu můžeme dnes předložit alespoň jeden doklad.

Při studiu jiného tématu, problematiky relativního hodnocení variability a stability, jsme se nutně zastavili u tzv. společné (místní, regionální, národní atd.) redakce povídkových látek. Ke svým výkladům jsme použili démonologicko-fantastického typu „Mrtvý ženich“ (Lenora, AaTh 365), při čemž bylo možno poukázat jednak na širokou variabilnost syžetu, jednak na zvláštní „slovanskou“ redakci.¹⁰⁾ Na druhé straně nebylo možno nerespektovat dva varianty, odrážející – řečeno poněkud nepřesně – redakci velmi úzkou, dokonce ani ne místní v tom smyslu, že by byla obecně tradována v jedné lokalitě, ale jenom „rodinnou“. Nepřesnost spočívá v tom, že pouze s velkými výhradami a v hrubých rysech lze hovořit o redakci ještě lenorského typu. Varianty už vůbec nemají pohádkový ráz, neobsahují fantastické prvky, nýbrž výlučně prvky démonologické, pověrečné a do okruhu výhradně pověrečné povídky je umísťují i použité prostředky folklórní poetiky, zvláště výběr faktů a vypravěčský styl. Jestliže je V. Tille přesto přiřazuje k lenorskému typu,¹¹⁾ tedy proto, že základ je analogický: Mrtvý se vrací pro svou milou, která se mu zaslíbila.¹²⁾

Oba varianty zapsal začátkem století ve Škrdlovicích u Žďáru nad Sázavou Ignác Hošek.¹³⁾ Jsou to pro nás záznamy velmi cenné, neboť mezi všemi sběry prozaické tradice představují vlastně nejstarší opakované zápisy, přesněji tzv. *ne-přímé* opakované zápisy. Jeho vypravěčem totiž není v obou případech táž osoba, nýbrž dva informátoři, mezi nimiž je příbuzenský vztah, byť vzdálený, a kteří látku patrně přijali z jednoho pramene.

Na prvním místě uveřejňuje vyprávění čtyřiasedmdesátileté Rozálie Cempírkové z roku 1903¹⁴⁾ s touto osnovou: Dívka z kovárně ve Škrdlovicích si udělala s gránem (= podomním obchodníkem), který u kovářů líhal, na zeleném drnu slib, že na něho počká. Matka ji přinutila vdát se za kováře ze Světnova, vypravěččina dědečka. Když se to grán dověděl, zemřel a v noci se k ní vracel; léhalo u ní pachole. Muž ji poslal ke knězi a ten poradil, aby se mrtvého zeptali, co žádá. Žádal si, aby na zeleném drnu byl zrušen slib. Šla v jedenáct hodin za dědinu na trávník a udělala svícenou vodou kolo. Duch chtěl mít zelený klobouk z drnu, a ona aby měla zelený věnec z drnu. Kněz slib zrušil, grán zmizel, ale babička brzy zemřela. Připojen je dodatek, že lidé všelicos viděli – od kovářových se valíval sud, jindy před chalupou klády.

Druhý variant je starší, pochází z roku 1900, a pětasedmdesátiletý kovář Jan Pospíchal¹⁵⁾ reprodukuje, co slyšel od své ženy, která mu vypravovala o své babič-

ce. Ta si dala slib s gránem, který býval u nich na noc. Potom si vzala kováře Mrkvičku ze Světnova. Grán pak za ní v noci chodil. Sedával za kamny, nohy měl od chůze krvavé. Kovářka ho z postele ukazovala muži, ale ten nic neviděl. Grán ji tahal i z postele, muž ji nepustil. Objevoval se jí též v poledne na poli. Po letech šla ke knězi a ten jí poradil, aby se vypravila na Chlumeček, dala sloužit tři mše a s gránem se rozezdala. Pak teprve měla pokoj. Vypravěč dodává, že v chalupě u kováře mělo strašit, ale on sám nic neviděl, ačkoliv tam přišel už před padesáti lety.

Že oba varianty tvoří jeden celek – zvláště při diferenční charakteristice oproti žánrové a syžetově odchylné lenorské látce – o tom nemůže být nejmenších pochyb. Spojují je stejná, přesně udaná fakta, především tytéž dramatis personae, dále i stejné prvky, zejména motivy daného slibu, návratu mrtvého a zrušení slibu. Ve svém schématu se tedy podání od sebe nerůzní a možno hovořit o jedné jediné redakci. Tu pochopitelně nelze chápat jako výraz naprosté nivelizace, uniformity, neboť v rámci více méně ustálené struktury dochází k různým variacím a odchýlkám.¹⁶⁾ Neprojevují se jenom v dějovém článku, který snad nejvíc svou odchylnou konkretizací zaujme, poněvadž jím příběh vyúsťuje – odlišným způsobem a na odlišném místě dochází k zrušení slibu. Varianty se od sebe vzdalují především tím – a to je zvláště pozoruhodné –, že každý sahá k jinému lenorskému motivu. Některé vlastní lenorské varianty, mezi nimi i takový, který má k zápisům ze Škrdlovic teritoriálně blízko, hovoří úvodem nejen o slibu, nýbrž i o tom, jak matka nesouhlasila s dceřiným rozhodnutím a jak původní ženich, když se dověděl, že se jeho milá vdala, ze žalu zemřel.¹⁷⁾ Tento úvod má první variant. Druhý naproti tomu používá, byť ne zcela důsledně, nejdůležitějšího lenorského motivu, jak se mrtvý ženich vrací ke své milé a „tahá“ ji, chce si ji vzít s sebou. Tento dějový článek je v interpretaci R. Cempírkové posunut do úplně jiné roviny obrazem pacholete, které si v noci lehá k ženě. Zároveň však v projevu J. Pospíchala pozbývá lenorský motiv výhraněných kontur, a to zejména tím, že mrtvý grán se své milé ukazoval i v poledne na poli.

Jestliže upozorňujeme na odlišnosti, tedy proto, že nás zajímá v této souvislosti několik otázek: Které z obou znění je původnější? Které představuje – chceme-li použít terminologie finské školy – normální formu? V kterém se zračí ve větší míře individuální přínos vypravěče? Je některé projevem úpadku místní tradice? Zakotvilo jedno z nich pevněji v ústním podání, a to které? Pakli ano, jak věrně se tradice udržuje? Na všechny otázky v našem krátkém příspěvku nemůžeme hledat odpovědi, resp. nemůžeme se zastavit u všech stejnou měrou. Lze klást důraz pouze na ty, které nevybočují z naší poznámky o dlouhověkosti. Přitom prvním předpokladem je zjistit, zda se možno s látkou ve Škrdlovicích ještě setkat, především u potomků Hoškových vypravěčů či u jejich příbuzných v dalších generacích.

Pokus se zdařil. Poslední z kovářského rodu ve Škrdlovicích, pětadesátiletý František Mrkvička, začal příhodu po dotazu, zda se u nich v chalupě v minulosti

něco stalo, okamžitě vyprávět. Zapsal jsem ji u něho s odstupem pěti dnů dvakrát, stejně jako ostatní jeho repertoár s výjimkou jedné pověrečné povídky, s kterou se naponejprv nepřihlásil. Již během poslechu bylo zřejmé, že látka takřka po sedmi desetiletích od zápisů Hoškových nijak nevybledla. Informátor vyprávěl jistě, sebevědomě, děj emocionálně prožíval a výslovným upozorňováním chtěl sběratele přimět, aby mu neunikl žádný podstatný detail.

Zároveň už při prvním zápisu bylo jasné, že se vyprávěč hlásí k variantu J. Pospíchala, který I. Hošek sice zařadil až na druhé místo, který však je o tři roky starší než verze první. Jistě to zprvu velmi překvapí, spíš by se předpokládalo, že se bude přejímat znění mladší, na něž by se v lidové tradici potom navazovalo. Nechceme zde zdůrazňovat známý fakt „návratů“, kde vyprávěči i restaurují stav starší a nereprodukuje varianty, které mají k jejich podání časově nejbližší.¹⁸⁾ Výklady tohoto druhu by zde patrně nebyly na místě, neboť situace je poněkud složitější: Variant J. Pospíchala je sice co do data zápisu starší a má asi – jak ještě poznamenejme – nejbližší k normální formě, ovšem z druhého konce vzato je mladší, a to v tom smyslu, že jej dělí více článků od „pramene“ – povídku přejímal od své ženy, která ji podle jeho výpovědi předkládala, shodně s R. Cempírkovou, jako historku o své babičce.

Rozdíly mezi starším podáním J. Pospíchala a dnešním podáním F. Mrkvičky jsou celkem nepodstatné, máme-li na mysli ještě variant R. Cempírkové, od něhož se oba vzdalují značněji. Novější zápis však věrněji zachovává lenorský motiv o mrtvém, který se vrací pro svou milou a chce ji sebrat s sebou, aby ji pak roztrhal. Nehovoří se však – jenže opět ve shodě s lenorským motivem –, že se mrtvý zjevoval i ve dne. Dále k faráři se vydal o radu muž a ne jeho žena, na Chloumku (Chlumečku), kam šli oba manželé, byla sloužena jen jedna mše a nikoli tři apod. Ze závěru vyplývá, že u kovářů se nic dále zvláštního nestalo, ale v pozdějším rozhovoru si F. Mrkvička vzpomněl, že u nich strašilo, a uvedl i historku, jak kováři Pospíchalovi, patrně synovi Hoškova vyprávěče, plakalo po boku malé dítě, když šel na hnojiště za potřebou.

Ačkoliv podání dnešního informátora recipuje variant J. Pospíchala, přece jen je srovnatelné též s variantem R. Cempírkové. U ní stejně jako u F. Mrkvičky se do zpracování nedostal celkem neorganický prvek zjevování mrtvého i ve dne na poli a hlavně je zde, a to opět náležitě v souladu s analogickými podáními o mrtvých, vyjádřen motiv, v němž mrtvý *žádá*, aby slib byl rozloučen, v dnešním záznamu si přímo žádá mši.¹⁹⁾ Oba tyto prvky jsou podle našeho mínění, i když v zcela definitivním a objektivně platném úsudku je nám na zábranu omezený počet variantů, součástí normální formy, kterou jinak na rozdíl od prvního zápisu Hoškova oba varianty mužských vypravovatelů dosti věrně reprezentují, resp. poslední srovnání nám dovoluje dospívat k představě o normální formě a o míře odchylek od ní.

Lze tedy ztotožnit nejnovější záznam s normální formou? Těžko říci. Asi jen přispívá k jejímu poznání. Objevuje se tu totiž ještě jeden dějový proud, s kterým se v starších záznamech nesetkáváme a který dodává příběhu složitější tematickou výstavbu. Je to epizoda o jednom z dělníků, který jediný mohl mrtvého grána vidět. Půjde v ní snad o vsunutí nového prvku, o další vývoj této látky. Dostává se nám tím zajímavého potvrzení, že příhoda nejen neupadla po tak dlouhém čase v zapomnutí, ale že si i dále rozvětvila, přičemž toto obohacení neznamena pokles kvality, není dokladem, v současné době tak často získávaným, jak předimenzování sýžetové výstavby může být i potvrzením úpadku lidové povídky.²⁰⁾ Především pro tento druhý dějový proud dal jsem si příběh znovu vyprávět. Opakovaný zápis prokázal, že v prvním vyprávění nešlo o nic nahodilého, když dějová linka o další postavě, v předchozích zápisech neznámé, byla podána samostatně a jakoby dodatkově, a že například nelze zde uvažovat o momentu zapomnutí, které způsobuje vypuštění některých pasáží, což pak vyžaduje dodatková vyprávění nebo korekce. Zachování dvojího dějového proudu je prostě obvyklý vypravěčův postup, obvyklá výstavba jeho variantu, pochopitelná tím, že látková konstrukce lidových povídek bývá zpravidla jednoduchá, bez většího počtu jednajících osob, a že vstoupení další postavy do děje se může projevat i v separátním, paralelním líčení.

Jesliže tedy v příloze uveřejňujeme oba současné varianty, pak proto, aby ještě názorněji vysvitlo, že si látka „o gránovi“, jak ji sám vypravěč nazývá, podržela svou životnost a navíc se dále rozvinula. Přitom epizoda o dělníkovi, který jediný měl moc grána vidět, je sice v druhém případě zredukována, nicméně pro její ustálené umístění jakoby na konec děje nikterak není narušena představa o normální formě jiného typu – o normální formě látky z úst jednoho vypravěče. Otištění obou záznamů může posloužit i k studiu různých speciálních otázek variability a stability, vypravěčského stylu apod. V našich souvislostech je užitečné i proto, že z druhého záznamu se zračí zintenzivněný vypravěčův vztah k látce. Váží si jí více než předtím. V jeho očích nabývá na významu, označuje ji jako velkou pověst. Pokládá ji, jak poznamenal v dalším rozhovoru, za opravdovou událost, o které se široko daleko vědělo v době, kdy se měla stát. Zřejmě se však podstatně nerozšířila mimo rámeček rodu. Dokonce – i když v něm sice setrvala, ale vystěhovala se zároveň se svými interprety ze stavení, k němuž se poutá – pozbývala asi už konkrétních údajů a musela být doplňována individuální invencí, jak o tom svědčí variant R. Cem-pírkové.

Plné uvědomení si významu pověsti o gránovi nachází odraz ve změněné interpretaci. Vypravěč ji chce podruhé předkládat pečlivě, chce vyprávět důkladněji, opouští však místy základnu čisté epiky a jeho přednes se stává rozvleklým. Zároveň se snaží vyprávět slavnostněji, což se projevuje zejména ve vědomé snaze o použití spisovných výrazových prostředků. Tato okolnost jen zdánlivě nemá nic společného s naší problematikou. Ve skutečnosti zesílený vztah k vyprávěné příhodě způsobil, jak jsem se přesvědčil další den po opakovaném zápisu, že informátor

ji nyní sám od sebe při různých příležitostech vyprávěl a jistě i bude vyprávět, jako např. svým spoludělníkům ve žďárských strojárnách, kde pracuje od uzavření kovárny ve Škrdlovicích. Taková renesance povídky, ovlivněná sběratelským zájmem, není ojedinělá, neboť v terénu byly zaznamenány zjevy analogické,²¹⁾ a také v našem případě s určitostí bude mít za následek jisté prodloužení jejího věku. Nicméně je těžko odhadnout, na jak dlouho. Vycházejíce ze současné situace českého vypravěčství, budeme se spíše přiklánět k názoru, že trvaleji ji patrně nic nezachrání. Před mým příchodem do Škrdlovic byla povídka ve vsi už neznáma, věděla o ní sice ještě vypravěčova žena, ale neuměla ji už podat, vypravěčův syn si z ní nepamatuje zcela nic, i když také jemu ji otec vyprávěl.

Proč se látka, kterou převzal od svého děda,²²⁾ uchovala v tak široké podobě právě u F. Mrkvičky? Po zjištění všech okolností, hlavně pramenů ostatních povídek jeho repertoáru, který téměř celý přejal od svých předků, zejména od babičky (jako démonologické vyprávění o vších a o světýlkách), docházíme k závěru: Trvalé místo si látka podržela proto, že byla obzvláště pevně spojena s rodinnou tradicí, týkala se přímo života jeho předků. A nejen to. Důležité je, že minulost zůstává s vypravěčem jakoby stále přítomná, neboť žije přímo v domě, kde se příběh domněle udál, pamatuje i pekárnu, na které podle vyprávění měl grán vždy večer sedět, atd. Tyto dvě okolnosti spolu souvisící – rodinná tradice a denní přítomnost místa děje neboli jakási symbióza minulosti s dneškem – jsou rozhodujícími činiteli pro život povídky až do současnosti. Rozhodující pro možnost opakovaného zápisu po značně delším časovém úseku, než stanovil B. Václavek.

Jak dlouho tedy vyprávění o gránovi žilo v rodinné tradici? Pátrání v matrikách nás zavádí k roku 1795, kdy uzavřeli sňatek kovář Josef Mrkvička ze Světnova, narozený kolem roku 1773 jako syn kováře Matěje Mrkvičky, a Josefa Šoberová ze Škrdlovic, narozená 1779 jako dcera kováře Václava Šobera a jeho ženy Kateřiny, oba nositelé děje našeho příběhu. Ten je zasazen ve svých nejdůležitějších částech právě do počátku jejich manželství a možno předpokládat, že k syžetovému utváření s velkou pravděpodobností docházelo rovněž tehdy, a to na podkladě starších tradičních prvků, především motivu o mrtvém vracejícím se pro svou milou. Pravda, mnohdy lidová povídka nevzniká bezprostředně po události, k níž se vztahuje, nýbrž často až se značným zpožděním, jak jsou toho příkladem zejména některé „staré“ pověsti. Ovšem vedle toho se nejednou stává, že zvláštní situace nebo událost inspirují téměř okamžitě k nové rozprávkové skladbě. Tak tomu asi bude i s naší specifickou redakcí lenorského typu, neboť nade vši pochybnost ji znaly už děti Josefa a Josefy Mrkvičkových.

Od koho ony povídky přijaly, je dnes nemožné zjistit. Vylučujeme, že by ji slyšely přímo od rodičů, natož aby oni byli jejími tvůrci. Proti této provenienci hovoří důvody psychologické: Stěží by se Josef Mrkvička „chlubil“ historkou, která by dosvědčovala, že se jeho žena za něho vdala proti své vůli; stěží by ji předklá-

dala Josefa Mrkvičková, na niž by pro její vztah ke gránovi za svobodna patrně nevrhala – podle mravních norem tehdejší vesnice – příliš dobré světlo. Autorem byl kdosi třetí. Možná někdo z rodiny nebo z okruhu kovárny. Vždyť kovárny hrály ve společenském životě dřívějšího venkova povětšinou významnou úlohu. Bývaly do jisté míry i jakýmsi kulturním centrem, kde se scházeli různí lidé a kde se při práci i mimo ni besedovalo.

Jestliže počáteční článek řetězu – autor a první vypravovatel – zůstává skryt, možno už poněkud blíže osvětlit časově druhý článek. Představuje ho právě následující generace v rodině Mrkvičků. Zde Barbora, provdaná Škodová, byla bezesporu aktivní vypravěčkou.²³⁾ Byla to však ona, která odevzdala příběh o gránovi své dceři, Hoškově Rozálii Cempírkové? Přímou jistě nikoliv, neboť zemřela, následujíc brzy svého muže, když Rozálii byly pouhé dva roky. Mohla ho však vyprávět svým starším dětem – zůstalo po ní celkem sedm sirotek –, a tak není vyloučeno, že Rozálie ho zaslechla od někoho ze svých sourozenců. Nutno pochopitelně počítat i s jinou, snad pravděpodobnější možností, že totiž látku poznala přímo na místě děje, v škrdlovické kovárně, kam si všechny děti vzal na výchovu děd, zmíněný Josef Mrkvička.²⁴⁾ Rodinnou historku si pak odtud odnášela v roce 1856, kdy se provdala za Václava Cempírka.

Zda i Barbořin bratr, František, patřil k aktivním vypravovatelům, o tom nemáme průkazné svědectví. Domníváme se však, že ne-li on, někdo z rodiny s látkou seznámil jeho druhou ženu, Marii, roz. Prokopovou, která se za něho jako vdova vdala roku 1842. Jak lze soudit, zhruba tehdy se i ona „naučila“ rodinné zkazce a pak ji dále šířila. Přijal ji od ní třetí manžel, Hoškův Jan Pospíchal, který ono převzetí výslovně potvrdil a který se s Marií Mrkvičkovou oženil v roce 1854, když o rok předtím František Mrkvička zemřel a zanechal ženu s tříletým synem Josefem. Jemu rovněž matka příběh odevzdala a on ho pak vyprávěl svému vnukovi, dnešnímu informátorovi Františku Mrkvičkovi.

Pohledem do matrik nabývá tedy celkový obraz na přesnějších obrysech. Tím, že od Marie Prokopové, podruhé provdané Mrkvičkové a potřetí Pospíchalové, vycházelo vyprávění jak k jejímu třetímu manželovi, tak přes syna Josefa k současnému našemu vypravěči, získáváme náležitě vysvětlení, proč mezi oběma zápisy možno zjišťovat co nejtěsnější spřízněnost. Dále se nám objeví stupeň vzdáleného, nepřímého příbuzenstva mezi dvěma Hoškovými vypravěči a v neposlední řadě můžeme odstranit i drobné nepřesnosti,²⁵⁾ hlavně v Pospíchalově údaji, že příhoda se vztahovala k babičce jeho ženy – ve skutečnosti šlo o druhou tchyni M. Prokopové.²⁶⁾ Především však, jak načrtnuto, dopomohly nám matriky dojít k cíli, který jsme si při jejich studiu předsevzali: k stanovení věku naší rozprávky a k zjištění některých cest, po nichž se v časovém rozmezí 170 let šířila a udržela až po dnešek. Pro přehlednost možno historii našeho příběhu, tak jak jej máme zafixovaný ve variantech tří vypravěčů, shrnout do tohoto schématu:

Josef Mrkvička

oddáni 1795

Josefa, roz. Šoberová

počáteční stadium
tradice

|

zformování tradice,

kterou znaly jejich děti

František Mrkvička

Barbora Mrkvičková, provd. Škodová

kolem 1842
od něho,
event. od
někoho z
rodiny pře-
vzala druhá
žena

od ní pro-
střednictvím
starších
sourozenců,
anebo
z okruhu
škrdlovické
kovárny,
přejala dcera

Marie Prokopová

Rozálie Škodová, provd. Cempírková
vypravěčka I. Hoška (1903)

vyprávěla

kolem 1854
třetímu muži

synovi

Janu Pospíchalovi,
vypravěči I. Hoška (1900)

Josefu Mrkvičkovi

od něho
převzal
vnuk

František Mrkvička,
dnešní informátor (1967)

• • •

Zatím je tento příklad jediný, který můžeme citovat jako svědectví dlouhověkosti lidových povídek, dlouhověkosti dokumentované ovšem jenom na základě prokazatelné genetických variantů. Samozřejmě tím nechceme popírat možnosti ještě delšího věku. Neboť lze nevidět skutečnost časově takřka neomezeného výskytu určitých látek v určitém teritoriu nebo v hranicích určitého etnika? Povídky jistě

mohou žít značně dlouhým životem, jenže jeho náplň a formy mohou a musí mít speciální podobu. Musí v nich být zejména záruka, že kolem konkrétních lidových povídek bude vždy oscilovat zájem anebo že po času se tento zájem znovu probudí. A navíc musí být k dispozici dobrý vypravěč s vděčným posluchačským zázemím nebo přinejmenším s potencionálními vypravěčskými schopnostmi posilovanými pamětí a občasně uplatňovanými. Vypravěč, jehož zdrojem bývá, alespoň v českých poměrech posledních desetiletí, především tradice toho druhu jako v příkladě, který jsme komentovali.

POZNÁMKY

- 1) Bedřich Václavek, *Písemnictví a lidová tradice*; 2. vyd., Praha 1947, str. 18.
- 2) Srv. Jaromír Jech, *Pohádky kladských Čechů*; Český lid, r. 46 (1959), str. 261. — Týž, *Kultura rumunských Čechů — Lidové povídky*; Český lid, r. 49 (1962), str. 163.
- 3) Ingeborg Weber-Kellermann, *Mode und Tradition; Populus revisus-Beiträge zur Erforschung der Gegenwart (= Volksleben, sv. 14)*, Tübingen 1966, str. 24.
- 4) Doslov ke sbírce Josefa Štefana Kubína, *Lidové povídky z Podkrkonoší — Podhoří západní*; Praha 1964, str. 583. — V době, kdy byl článek odevzdán do sazby, jsem teprve začínal s přípravou komentáře k druhému podkrkonošskému svazku a zdaleka nebyl dokončen příslušný terénní výzkum ve stopách Kubínových. Tento opakovaný výzkum v podstatě potvrdil tezi o nepřekročitelnosti hranice padesáti let, ovšem nikoli tak jednoznačně jako při sběratelské akci v souvislosti se svazkem prvním. Nicméně výjimky zdaleka nejsou tolik výrazné jako příklad z Českomoravské vysočiny, ke kterému v této stručné studii obracím hlavní pozornost.
- 5) Srv. František Trávníček, *O jazykové správnosti; Čtení o jazyce a poesii I*, Praha 1942, str. 129n.
- 6) Jan Hertl, *Blanická pověst; Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 5 — 1964* (vyd. Vlastivědné muzeum Podblanicka na Jemništi), str. 121—154.
- 7) Podrobněji s odkazy na další literaturu u Jaromíra Jecha, *Poznání prvotní formy či výsledné formy?*; Český lid, r. 53 (1966), str. 263.
- 8) Josef Štefan Kubín, cit. dílo, č. 169, 219, str. 306, 370, komentář str. 552—553, doslov str. 580.
- 9) Tamtéž, č. 238, str. 402—403, komentář str. 557—558, doslov str. 580.
- 10) *Staf Relativitätsaspekte bei der Beurteilung der Variabilität und Stabilität; Volksüberlieferung — Festschrift für Kurt Ranke zur Vollendung des 60. Lebensjahres*, Göttingen 1968, 115—131.
- 11) Václav Tille, *Soupis českých pohádek II/2*; Praha 1937, str. 335—336.
- 12) Spíše než AaTh 365 srv. *Motiv-Index E 210—214*.
- 13) Ignác Hošek, *Nářečí českomoravské, díl druhý, část II — Ukázky podřečí polnického*; Praha 1905, č. C 6, str. 59—60.

- 14) Přesnější údaje podle matrik: Narodila se 1831 v Polničce jako dcera mlynáře Antonína Škody a jeho ženy Barbory, roz. Mrkvičkové ze Škrdlovic č. 46. První dvě léta strávila s rodiči v Radostíně, po jejich smrti vyrůstala v Škrdlovicích č. 46; provdala se 1856 za domkáře Václava Cempírka z Polničky, žila s ním v Škrdlovicích, č. 106, kde 1917 zemřela. Za pomoc při vyhledávání všech matričních údajů citovaných v tomto článku děkují matrikářce Místního národního výboru ve Vojnově Městci a Zdeňku Bičíkovi ze Státního archívu v Zámrsku s pracovištěm v Pardubicích.
- 15) Podle matrik: Narodil se 1827 v Leštině u Okrouhlice jako syn kováře Václava Pospíchala a jeho ženy Barbory, roz. Kratochvílové. Vyrůstal ve Vysokém (I. Hošek v cit. díle, str. 60, uvádí, že z Vysokého u Žďáru na Moravě pocházel), usídlil se v Škrdlovicích č. 46, kde se 1854 oženil s Marií, roz. Prokopovou, vdovou po kováři Františku Mrkvičkoví, a kde 1905 také zemřel.
- 16) Široká diferencovanost variantů jednoho typu může ovšem vést i k názoru, že redakce (místní, národní apod.) neexistuje, anebo že nutno uvažovat o větším počtu redakcí té či oné kategorie. Srv. Maja Bošković-Stulli, Regionalna, nacionalna i internacionalna obilježja narodnih pripovijedka; Filološki pregled 1963, č. 1—2, str. 85n.
- 17) Ignác Hošek, cit. dílo č. A 51, str. 32—33. Srv. Václav Tille, cit. dílo, str. 332.
- 18) Srv. Jaromír Jech, Lidová vyprávění z Kladska; Praha 1959, str. 9.
- 19) K mezinárodnímu rozšíření motivu „Mrtvý žádá mši“ srv. Motif-Index E 443.2.1. — Ghost laid by saying masses. Dále Lutz Röhrich, Verzeichnis der deutschen Totensagen, oddíl VII, č. 61 (předloženo na mezinárodní konferenci International Society for Folk-Narrative Research, konané v září 1966 v Liblicích). Srv. druhou verzi tohoto dílčího pověstevního katalogu: Ingeborg Müller — Lutz Röhrich, X. Der Tod und die Toten; Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. 13, r. 1967/II, str. 364, č. G8. Viz též Dagmar Klímová, Katalog hornáckých lidových vyprávění, č. 454; monografie Horňácko, Brno 1966.
- 20) Antonín Satke, Rozklad pohádky předimenzováním sujetové stavby; Radostná země, r. 9 (1959), str. 67—79. — Viera Gašparíková, Rozklad alebo krivolaký vývoj ľudových rozprávok?; Slovenský národopis r. 14 (1966), str. 579—585.
- 21) Srv. Dagmar Klímová-Rychnová. K problematice experimentálního národopisu; sborník Slovácko, Uherské Hradiště 1964, str. 99.
- 22) Děd Josef Mrkvička, kovář, narodil se 1850 jako syn kováře Františka Mrkvičky a jeho ženy Marie, roz. Prokopové, ve Škrdlovicích č. 46, kde 1921 též zemřel. Vynikal neobyčejnou inteligencí, jako jeden z mála ve vsi uměl číst a psát a pro své spoluobčany spisoval různá podání úřadům.
- 23) Ignác Hošek, cit. dílo, srv. např. údaj v textu č. C 49, str. 89.
- 24) Tamtéž, srv. Dodatek, č. A 2, str. 140.
- 25) Viz též pozn. 15.
- 26) Pro úplnost ještě uvádím, že otec M. Prokopové byl Rudolf Prokop a matka Anna roz. Heverová.

PŘÍLOHA

Démonologická povídka „O gránovi“.

Vyprávěl František Mrkvička, kovář, později dělník v strojárnách ve Žďáru nad Sázavou. Narodil se 1902 v Škrdlovicích č. 46, kde stále žije, jako syn kováře Josefa Mrkvičky a jeho ženy Bohumily, roz. Cempírkové.

Var. 1 [zapsán 31. 3. 1967]:

Tak podivejte se. Tady byla dcera na tyto kovárně, moc hezká žencká to byla. No a teďka chodil, spíš chodili, von se menoval Grán, jako, krátce sklínkaři, hřebínky, zrcátka, nítě a podobně, to měli. A teď si spolu udělali slovo, ten Grán s tou dcerou v té kovárně. Slovo přísězný, že se spolu vemou. No a teďka von vodcestoval na Moravu, a když se dlouho neuracel — ale von tam zemřel, na té Moravě —, tak vona se provdala za Pospíchalá, né zo toho Jana, to byl jinej Pospíchal. Nebo to byl Mrkvička. Ať to byl ten nebo ten. A ten Grán v noční době, dyž vona se provdala, si pro ňu chodil. Von jak běhal po té Moravě, tak ty nohy měl celý rozjítřený vod krve. Jak chodil bosej.

Zvečera sedával na pekárně, ten Grán, co byl po smrti. Jakmile se smrklo a vona šla spat, a manžel s manželkou jak leželi na posteli, tak von ji chmat, ten Grán, a valil ji ven, tema dveřma. A vona začala řvat, velikej nářek, dyž ju začal rvat, tak ten manžel mu ju vytrh zpátky z té síně. Ale Grán se pro ňu už neurátil, až druhej den.

A když todle se vopakovalo několikrát, tak ten manžel šel na farní úřad, vo radu pana faláře, co má dělat, že tole se tady děje v týle naší kovárně. Pan falář mu vohlásil, aby se zeptal toho Grána, co žádá, a von mu řek, že musí bejt ten slib, kerej byl mezi nima udělanej, zlikvidovanej. Jako zrušenej. Ale teď, kde?! A von mu řek, že na Chloumku u Lúže — to muže bejt štyrycet padesát kilometru na ten Chloumek. Tam je kostelík. Že musí bejt vo půlnoci sloužená mše svatá, že voni vobá dvá manželé musí bejt přítomný, u tý mši. Ten Grán tam byl taky přítomnej u tý mši svatý. A ten kněz musel je rozloučit, tu manželku s tím Gránem. A vod tý doby že tady nastal velikej klid.

Tohle pamatuju vod mýho dědečka, kerej mně to vypravoval, dyž eště byl při dobrejch smyslech. Ta pekárna, to se pamatuju, dyž ju muj otec rozboural. Pozor! Tady byl nákej tovaryš, kerej toho Grána dobře viděl. Inej žádněj z celý rodiny ho neviděl, jenom ten jeden. Voni zaměstnávali sedum dělníků. A jen ten jeden měl tu moc toho Grána vidět. Ten jim dycky vohlásil:

„Támle sedí na pekárně.“

A ten šel taky s něma, ten dělník, do ty Luže, do toho Chloumku, ten jim dycky po cestě vokazoval:

„Támle de po cestě s námi.“

A manželé ho neviděli, jen ten dělník.

To byla jediná scéna, kerá se tady v té chalupě stala.

Já sem se ptal, co by se stalo, dyby mu ji byl nevyrvál. Dědoušek řek, že by ju byl roztrhal, byl by ju koukal zničit. Jak ju valil ven. Vokazoval se jen v noční době.

Var. 2 [zapsán 5. 4. 1967]

To byla pověst veliká, po celym okrese se to vědělo, To vědělo moc lidu. Poněvadž ten manžel tý ženy se šel radit na farní úřad.

Tak pozor! V našem čísle štyrycet šest byla dcera jediná, moc hezká! V ty kovárně, víte. A udělala si známost přísěznou jmenem Grán, byl von, zaměstnání jeho bylo sklínkař. Voni před sebou nosili krabici, hřebínky, zrcátka, nítě. A tak dyž si dali spolu ten

slib, on že to, řekneme, ty věci, co měli, hřebínky a podobně, že von pude eště cestovat, než to vyprodá. Jenomže umřel. Von šel pryč, až po Moravě. Ale nejspíš si uhnal náikej zápal na tý Moravě, že se neurátil. Ta snoubenka, dyž dlouho čekala a se neuracel, tak se provdala za jinýho muže. Buďto to byl — to já vám už nemužu říct — Pospíchal nebo Mrkvička. Dyž to byla dědečkova babička. Vona se za něj provdala. Ale ten slib byl mezi tím Gránem a mezi tou slečncou. Totiž ten slib s tím Gránem byl porušen, a jakmile byl uzauřenej sňatek, tak ten Grán chodil do tý naší chalupy, do toho našeho čísla štyrceť šest, kde sedával na pekárně, otec ji likvidoval, já ji eště pamatuju.

Večer co večer, jak voni ulehli, seděl na tý pekárně, tak von ji dycky chmat a tahal ji ven. Vona začala řvat a křičet, neviděla ho, jenom tu sílu cítila, jak jí něco tahalo ven. Ten manžel vyskočil z postele a vyrval mu ju, tomu Gránovi, z náručí. Když se to několikrát opakovalo, tenleťen případ, tak ten manžel šel se radit na farní úřad, ve Žďáře nebo Zámek Žďár, šel se radit pana faláře, že taková věc se u něj vobjevuje, že vona dala slib tomu Gránovi a ten že za ní chodí a tahá ju z postele. Pozor! Dyby ten manžel ju nevyprostil, tak ten Grán by ju roztrhal. To byla hotová věc.

No tak pan farář mu dal radu, aby se zeptal toho Grána, co žádá. A ten mu odpověděl, že musí bejt ten slib zrušenej na Chloumku u Lúže, že vo půlnoci musí bejt sloužená mše svatá a že ten slib bude zlikvidovanej. Jinak že nedá pokoj. A to si vymínil kdy v kerou noc. To nevím, jesí dopisem nebo osobně se dostavil manžel tý dívky, že to zaplatí, aby teda ten slib byl zlikvidovanej. Velebnej pán mu vyhověl — já sem tam byl zájezdem, a to bylo pěkný, takovej kostelík gotický stavby. Ten Grán si to vyžádal, že tam musí bejt sloužená mše, dyť tady bylo kostelů víc . . . Jenom tam si vyžádal, u Lúže, že musí bejt sloužená mše svatá, tam že bude ten slib zrušen.

Pozor na to! Teďka budeme pokračovat dál. V kovárně se zaměstnávalo sedum dělníků. Jenom jeden z dělníků měl moc ho vidět. Z celý rodiny jen ten jeden. Jen jeden měl moc ho vidět, dyž na tý pekárně seděl. A ten dělník šel s něma na ten Chloumek. Dycky jim říkal:

„Podívejte se, támle de.“

Voni ho dva neviděli, dyž šli, jen ten ho viděl.

A dyž kněz, pozor, dyž ten kněz věděl, vo co se jedná, tak ten Grán jí držel ruku — byli tam voba dva manželé a ten dělník taky — a ten Grán jí stisknul ruku u voltáře. Ten kněz dyž dělal latinckej kříž nad něma, tak teprve vona byla volná, byla sprostěna vod toho Grána a nastal naprostej klid. Von se ztratil, ten Grán, a nastal v rodině klid. Tenleťen případ se stal. Mýho dědečka babička to byla.

(„Jak vypadal ten Grán? Jak chodil?“)

Bosej. Jak chodil po těch harampádích, tak měl zakrvavený nohy. To bychme byli zapomněli.

Bemerkung zur Frage der Langlebigkeit der Prosa-Tradition

Zusammenfassung

Verf. behandelt die Frage, ob man sogar nach 50 Jahren, die von Bedřich Václavěk als späteste Grenze für die wiederholte Aufzeichnung aus dem Munde der weiteren Erzählergenerationen angesehen werden, den betreffenden Erzählungen noch begegnen kann. Dabei berührt er vor allen die Problematik der Mode und der Tradition und erwähnt die Gründe, die das Weiterleben oder das Aussterben der Erzählstoffe verursachen. Eine grössere Aussicht auf das Beharren der Geschichte in der mündlichen Überlieferung entsteht dann, wenn diese Erzählung auf diese oder jene Weise fest mit dem Leben der Volksgemeinschaft oder der Volksmenschen verbunden ist – wenn sie der Weltanschauung der „Produzenten“ oder „Konsumenten“, ihrer Vorliebe, ihrem ästhetischen Ideal, ihren Lebensschicksalen usw. entspricht. Diesem sozialpsychologischen Standpunkt kann man den eigentlichen volkskundlichen Aspekt beordnen: Der Erzählstoff erhält sich oft dann, wenn er sich breit und tief in der lokalen Tradition eingewurzelt hat.

Verf. bringt mehrere Beispiele, die im Verlauf von 50 Jahren durch wiederholte Aufzeichnungen gesammelt wurden. Besonders vergleicht er die Varianten, welche voneinander mehr als 60 Jahre entfernt sind, und welche man mit Vorbehalt als besondere Redaktion des Lenore-Typus (AaTh 365) bezeichnen kann. Im Grunde ist diese Geschichte kein Märchen mehr, sondern eine dämonologische Erzählung (Sage) mit den analogen Motiven des Lenore-Stoffes. Zum ersten Male wurden die Varianten durch Ignác Hošek im Jahre 1900 und 1903 in zwei verschiedenen Fassungen zweier miteinander verwandter Erzähler aus dem Dorfe Škrdlovice an der böhmisch-mährischen Grenze registriert, die Neuaufzeichnungen erfolgten abenda im Jahre 1967 in zwei Varianten bei einem Gewährsmann, einem Nachkommen von Hošeks Erzähler. Diese zwei letzten Varianten ermöglichen die Feststellung der Normalform in der Interpretation des Erzählers und tragen bei zur Erkennung der Normalform der ganzen Erzählung. Die jüngere Aufzeichnung Hošeks vom Jahre 1903 bewahrt zwar die stoffliche Grundkonzeption, auf der anderen Seite aber trägt sie die Spuren einer starken individuellen Umwandlung bzw. eines allmählichen „Zersagens“. Die gegenwärtigen Aufzeichnungen stehen der ersten Variante aus dem Jahre 1900 näher als der aus dem Jahre 1903. Sie erhalten treu die ererbte Tradition. Der Grund dafür liegt in der spezifischen Form des Zusammenhanges mit der erwähnten Lebenswelt des Erzählers: die Erzählung ist ein fester Bestandteil der Familienüberlieferung und ist auch fest ortsgebunden. Denn die Geschichte berichtet von den Urgrosseltern des Erzählers und wird

in das Haus lokalisiert, in dem der Erzähler noch heutzutage lebt. Hauptsächlich diese Symbiose des Vergangenen und des Gegenwärtigen erklärt, warum die Erzählung die Zeitspanne von 50 Jahren übertreten hat und warum sie sich durch die gleich intensive Lebensfähigkeit auszeichnet wie vor Jahrzehnten. Die Forschungen in den Matriken ermöglichen, das Gesamtbild über die Entwicklungsgeschichte dieser Erzählung zu ergänzen, und zwar in zwei Richtungen: 1. in der Feststellung ihres Alters – ihr Anfangsstadium ist in der Zeit um das Jahr 1795 zu sehen, wo sich der Schmied Josef Mrkvička und Josefa Šoberová, die dramatis personae der erwähnten Lenore-Redaktion, verheiratet haben; 2. in der Verfolgung der Erzählung im Verlauf von 170 Jahren, wobei sich konkrete Wege ihrer Verbreitung nachweisen lassen.

OBSAH

<i>J. Vařeka</i> , Vilém Pražák a československý národopis	7
<i>S. Kovačevičová</i> , Vilém Pražák a slovenská etnografia	23
<i>O. Skalníková</i> , Tradice a norma v lidové kultuře	35
<i>J. Mjartan</i> , Jaskynné bydliská na Slovensku	45
<i>V. Scheufler</i> , Hrnčířství na Chebsku	81
<i>J. Jech</i> , Poznámka k otázce dlouhověkosti prozaické tradice	101

TABLE DES MATIÈRES

<i>J. Vařeka</i> , Vilém Pražák et l'ethnographie tchécoslovaque	7
<i>S. Kovačevičová</i> , Vilém Pražák et l'ethnographie slovaque	23
<i>O. Skalníková</i> , La tradition et la norme dans la culture populaire	35
<i>J. Mjartan</i> , Les habitations souterraines dans la Slovaquie	45
<i>V. Scheufler</i> , Le métier de potier dans la région de Cheb	81
<i>J. Jech</i> , Une remarque à la question de large tradition de la prose	101

INHALT

<i>J. Vařeka</i> , Vilém Pražák und die tschechoslowakische Volkskunde	7
<i>S. Kovačevičová</i> , Vilém Pražák und die slowakische Ethnographie	23
<i>O. Skalníková</i> , Tradition und Norme in der Volkskultur	35
<i>J. Mjartan</i> , Höhlenwohnungen in der Slowakei	45
<i>V. Scheufler</i> , Töpferei im Egerland	81
<i>J. Jech</i> , Bemerkung zur Frage der Langlebigkeit der Prosa-Tradition	101

CONTENTS

<i>J. Vařeka</i> , Vilém Pražák and Czechoslovak Ethnography	7
<i>S. Kovačevičová</i> , Vilém Pražák and Slovak Ethnography	23
<i>O. Skalníková</i> , Tradition and Norm in Folk Culture	35
<i>J. Mjartan</i> , Cave Dwellings in Slovakia	45
<i>V. Scheufler</i> , Pottery in the Cheb Region	81
<i>J. Jech</i> , A Note on the Question of Longevity of the Prosaic Tradition	101

СОДЕРЖАНИЕ

Й. Варжека, Вилем Пражак и чехословацкая этнография	7
С. Ковачевичова, Вилем Пражак и словацкая этнография	23
О. Скалникова, Традиция и норма в народной культуре	35
Й. Мяртан, Пещерные жилища в Словакии	45
В. Шойфлер, Гончарство в области города Хэб	81
Й. Ех. Заметка к вопросу о длительности прозаической традиции	101

1989
R

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK ČESKOSLOVENSKÝ
V—VI (XXXVIII—XXXIX) — čís. 1, Brno 1970—1971

Adresa redakce: Brno, A. Nováka 1

Odevzdáno do tisku 20. ledna 1970

Tisk Grafia, n. p., Brno, provoz 24 Kyjov

Registrační číslo časopisu RMS 8 E/4

H-I-1